

Indhold.

Midalderen.

	Side
Østgoterne og Østromerne.....	3—6.
Muhamed og Araberne.....	6—11.
Frankerne.....	11—12.
Pavedømmet.....	12—13.
Karl den store.....	13—15.
Frankrig og Normannerne.....	15—16.
Storbritannien.....	16—19.
Slaverne og Tyskland.....	19—21.
Den første Kamp mellem Kejser og Pave.....	21—23.
Livet i Midalderen.....	23—27.
De første Korstog.....	27—34.
Pavedømmet og Hohenstaufferne.....	34—40.
England og Frankrig.....	40—49.
Hundredaarskrigen.....	50—56.
Tyskland og Schweiz.....	56—58.
Frankrig og Burgund.....	59—62.
Konstantinopels Fald.....	62—64.
Østeuropa.....	64—66.
Spanien og Portugal.....	66—69.
Italien.....	69—72.
Videnskab og Kunst.....	72—75.
Vejbryderne for Reformationen.....	75—78.

Lærebog

i

Verdenshistorien

til Brug for Realskoler og Pigeskoler

af

Fredrik Nielsen,

Kateket ved Vor Frelzers Kirke.

III.

Den nyere Tid.

Kjøbenhavn.

JACOB ERSLEVS FORLAG.

1875.

Den nyere Tid.

Amerikas Opdagelse.

Medens Portugiserne stræbte efter at finde Indien ved at gaa mod Øst, tænkte andre paa at naa dette Land ved at gaa mod Vest. Kristoffer Columbus (Cristoval Colon) var Søn af en Uldvæver i Genova. I hans Ungdom kæmpede hans Fædrestad med dens Medbejlerske Venezia om Herredømmet paa Middelhavet og de dermed følgende Handelsfordele. I disse Kampe trak Genova det korteste Straa, men Opdagelsesrejserne bragte snart ogsaa Venezias Handel til at dale. For en modig Sømand som Columbus var Portugal den Gang det rette Opholdsted, og der levede han i fjorten Aar. I den Tid tog han Del i flere Tog, navnlig til Guineakysten, og paa disse Tog fik han den dristige Tanke at sejle fra Portugal mod Vest for at naa Indien. Han vidste nemlig, at Jorden var rund, og han antog, at man ved at sejle over Atlanterhavet vilde naa Indiens Østside. Stammer af ukjendte Træer, udskaarne Stokke og Lig, der vare drevne i Land paa Vestafrikas Øer, styrkede ham i den Tanke. De lærde i Portugal spottede hans Forslag, men den portugiske Konge lod i al Hemmelighed et Skib udruste for om mulig at opdage den Vej til Indien, som Columbus havde paavist; men Skibet kom ikke langt, før det maatte vende om. Forbitret over Kongens Underfundighed begav Columbus sig til Spanien. Han kom til dette Land som en fattig Tigger, der maatte bede om Vand og Brød til sig og

sin Søn i et Graabrødekloster. Klostrets Prior anbefalede ham til Dronningens Skriftefader, og ad den Vej kom Columbus til Ferdinands og Isabellas Hof. Da Columbus kom til Hove, havde „Kongerne“ fuldt op at gøre med at bekriige Levningerne af Mavrerne paa Halvøen. Dog fik den fattige Sømand Foretræde hos Majestæterne i en Forsamling af Spaniens lærde. Disse spottede Columbus, da han udtalte sin Overbevisning om, at Jorden er rund. „Hvorledes kan Folk gaa med Benene opad og Hovedet nedad? Selv om man kan sejle nedad til disse Lande, hvorledes kan man saa komme tilbage, naar man skal sejle opad?“ Paa disse Spørgsmaal, som de lærde gjorde Columbus, svarede han baade forstandig og djærvt, men Resultatet blev dog, at han blev afvist. Først da Granada var faldet, blev der udrustet tre smaa Skibe til Columbus. Fredagen den 3dje August 1492 forlod han den spanske Havn og sejlede først til de kanariske Øer. Efter et tre Ugers Ophold ved dem satte han Kursen lige mod Vest. Da det sidste Spor af Land var forsvundet, sank Mandskabets Mod. Jo længere man kom bort, desto ængsteligere blev Columbus' Følgesvende. Den 11te Oktober, efter at Columbus som sædvanlig havde holdt Aftenbøn med Matroserne, saa han noget, der lignede et Lys i det fjærne, og om Morgen den 12te Oktober 1492 kastede han Anker ved Øen Guanahani, som han kaldte „Frelseren“ (St. Salvador). Derfra sejlede han mod Syd og opdagede Cuba og Haiti, som han kaldte „Hispaniola“. Overalt traf han paa de saakaldte „Rødhuder“, en svag og frygtsom Menneskerace. Deres Vaaben bestod af Pile og Kastespyd af Træ med Benspids; i Næsen og Ørene bare de Plader eller Ringe af Guld. De boede i Hytter, der vare rene og ordentlige indvendig. Paa udhulede Træstammer roede de ved Hjælp af korte, bredbladede Aarer fra Ø til Ø. Naar de gik paa Marken, tog de ofte nogle store Blade, som Skræppeblade, rev et Stykke af dem og rullede det sammen som et Rør. Derpaa tændte de Ild i den ene Ende og sugede Røgen til sig; det var Tobakken. Endvidere saa Evropæerne ved denne Løjlighed for første Gang Bomuld og Kartofler.

Da Columbus havde tilbyttet sig nogle af Øernes

Frembringelser, efterlod han en Del Spaniere paa Haiti og sejlede saa hjem. Han blev modtagen som en Fyrste af „Kongerne“, og de satte ham i Stand til snart efter at foretage en ny Rejse til det fjærne Land, som strax blev kaldt „Vestindien“, fordi man troede, at det var en Del af Indien. Da han kom til Haiti, fandt han det Fort, han der havde anlagt, brændt og alle Spanierne dræbte. En velsindet indfødt fortalte Columbus, at dette var sket, fordi de hvide Mennesker havde tilladt sig alle Slags Krænkelser over for Rødhuderne. For at skræmme disse, lod Columbus flere af dem dræbe, og det erobrede Land uddeltes til Spaniere, der saa tillige fik nogle af de indfødte til Arbejdere. Dermed var Slaveriet indført i den nye Verden. Paa en tredje Rejse naaede Columbus Sydamerikas Kyst, men dermed var hans Lykke ogsaa forbi. Han kunde ikke holde de tøylesløse Spaniere i Ave, og der blev klaget over ham i Evropa. Han var bleven udnævnt til Statholder over de opdagede Lande, men Statholderskabet blev ham fratrækt, og han blev endog i Lænker ført til Evropa. Siden foretog han dog en fjerde Rejse til den nye Verden. Da han kom hjem fra den, var Isabella død, og Ferdinand modtog ham koldt. Syg og skuffet henlevede han endnu et Par Aar indtil 1506. Han døde i Valladolid, men hans Lig blev siden ført over til Domkirken i Habana paa Cuba. Den nye Verdensdel, som han havde opdaget, kom ikke engang til at bære Navn efter ham. Den blev kaldet „Amerika“ efter Colombus' samtidige, Amerigo Vespucci, der først forfattede en Beskrivelse over den.

Da Vejen først var vist, fulgte snart en Række heldige Opdagere i Columbus' Spor. Portugiseren Cabral blev paa en Rejse til Indien bragt ud af Kursen, saa at han kom til Brasilien (1500), og dette rige Land kom da under Portugal. Spanieren Balboa drog over Landtangen ved Panama og saa Sydhavet, som han tog i Besiddelse for den spanske Krone (1513). Nogle Aar senere (1518) erobrede en anden Spanier, Ferdinand Cortez, Mejiko. Dette Land beherskedes af en Kejser af Aztekernes Familie. De olivenfarvede Mejikanere havde en betydelig Kultur. Deres Hovedstad, der rummede omtrent 200,000 Indbyggere, havde

lige og brede Gader, mange Paladser og Templer. Disse vare byggede af Sten i en Slags Pyramideform; oven paa dem stod der Altre, hvorpaa der brændte en hellig Ild. Deres Hovedgud var en vild og frygtelig Krigsgud, som afbildedes i en menneskelig Skikkelse, med et Hoved, der var lige saa stort som Kroppen, og med en Mund, fuld af skarpe Tænder. Om Halsen bar han et Halsbaand af Hjerter, Dødningshoveder og afhuggede Hænder. Til ham ofredes der ogsaa Mennesker, især Trælle og Krigsfanger. Guden fik Hjertet som sin Del af Ofret, men Resten blev spist af Præsterne og de ofrende. Saaledes træffe vi altsaa Menneskeædere her trods den høje Kultur. Industrien var vidt fremme, og paa Landet dyrkedes Majs, Bomuld og Aloe. Alt udrettedes ved Haandkraft, og Trækdyr vare ukjendte. Da Mejikanerne saa Spanierne stige af Hesten bleve de meget forundrede; thi de havde troet, at Hest og Rytter tilsammen udgjorde ét sælsomt Dyr. De havde en Billedskrift, idet de f. Ex. betegnede Ordet „Sprog“ ved en Tunge, „Rejse“ ved en Fod osv., derimod havde de ikke Bogstavskrift. De vare indviede baade i Lægekunsten og Astronomien og havde en egen Slags Solure. Derimod kjendte de ikke til Ildvaaben, og da de saa Spaniernes Kanoner, troede de, at deres Fjender vare væbnede med Lyn og Torden. Da Cortez havde besluttet at gaa imod Mejikanerne med 600 Spaniere, brændte han sine Skibe for at afskære enhver Mulighed for Tilbagegang. Under Venskabs Maske lykkedes det ham at trænge ind i Mejiko og at aftvinge Kejseren, Montezuma, Løfte om at svare Skat til Spanien. Den spanske Statholder paa Cuba blev imidlertid skinsyg paa Cortez og sendte en Hær ud imod ham, men Cortez fik denne til at gaa over til sig. I Hovedstaden Mejiko udbrød der samtidig en Borgerkrig, ved hvilken Montezuma blev dræbt, og Spanierne fordrevne. Efter en blodig Sejr indtog Cortez dog Mejiko for anden Gang, og den nye Kejser Guatimozin og hans Førsteminister bleve pinte til Døde ved at lægges paa glødende Kul. Ministeren klagede sig ynkelig, men den haardføre Guatimozin satte ham i Rette med de Ord: „Tror du da, jeg ligger paa Roser?“ Siden gjorde Cortez et Tog til Californien, men han høstede til sidst den samme

Miskjendelse som Columbus. Han blev anklaget for Ferdinand den katholskes Sønnesøn og Efterfølger, Karl V. For at skaffe sig Foretræde hos denne, trængte han en Gang igjennem Folkestimlen hen til Karls Karet og knælede paa Vogntinet. Da Karl spurgte ham om hans Navn, svarede han stolt: „Det er mig, der har skaffet dig flere Stater, end dine Fædre har efterladt dig Stæder!“ Efter dette hovmodige Svar faldt han aldeles i Unaade, og han døde i stor Fattigdom.

Medens Cortez undertvang Mejiko, begyndte Portugiseren Magalhaens i Karl V's Tjeneste den første Jordomsejling. Han styrede sønden om Amerika gjen-nem det Stræde, der adskiller Fastlandet fra Ildlandet, og naaede til Filippinerne, men der blev han dræbt af de vilde Indbyggere. Hans Flaade fortsatte Rejsen mod Vest og kom til Molukkerne, som Portugiserne havde besat, og derpaa sønden om Afrika til Spanien. Noget senere blev Peru opdaget. Peruanerne bleve beherskede af en Fyrste af „Inkaernes“ Slægt, der regnede sig til Solens Børn. Deres Religion var Soldyrkelse. Paa deres Festdage ofrede de Blomster, Frugter og Dyr, især Lamaer, til Solen, og hver Morgen hilsede de dennes Opgang med udstrakte Arme og Haandkys. Gudstjenesten ledes af et talrigt Præsteskab, og en Mængde „Soljomfruer“ skulde, som Vestalinderne i Rom, vogte en hellig Ild, der brændte til Solens Ære. De vare mildere end Mejikanerne. Som disse dyrkede de Majs og Bomuld, og de nyttede tillige Ulden af Lamaen, der var deres vigtigste Husdyr. Deres Land var rigt paa Guld og Sølv, men Jærn kjendte de ikke. I gamle Gravhøje fra Inkaernes Tid finder man udskaarne Stene, Kobberværktøj, Guldsmykker og uldne Trøjer. Ingen af Indbyggerne havde Ejendom, men alt tilhørte Inkaen, og paa hans Bud blev alt Arbejde fordelt. Alle skulde arbejde lige fra det fjerde Aar til den høje Alderdom, og der var ansat Opsynsmænd, som ved Prygl tvang de dovne til at bestille noget. Inkaen boede i et Palads, hvis Vægge vare indlagte med Guldplader eller dækte med kostelige Tæpper; i hans Haver fandtes der Træer af Sølv med Guldblade. Ingen, end ikke de ypperste i Riget, maatte stedes for ham uden barfodet og med Byrde paa Ryggen som Tegn paa, at

alle Peruanere vare Inkaens Tjenere. Naar en Inka døde, blev han balsameret som Mumie og sat i en Guldstol, og ved store Fester bleve disse Mumier baarne ud paa Torvet for at hyldes. Dette mærkelige Rige blev indtaget af Spanieren Pizarro med omtrent 200 Mand, nogle Heste og et Par Kanoner. Der var den Gang Tronstridigheder i Peru, og deraf nyttede Spanierne sig. De godtroende og blødgigtede Peruanere formaaede ikke at gjøre alvorlig Modstand, og Pizarro vandt en let Sejr. Siden udbrød der blodige Kampe mellem Spanierne indbyrdes, og disse bragte her som alle Vegne den gamle Verdens Laster over til den nye. Derfor vare de ogsaa i høj Grad forhadte af de indfødte. Da en spansk Munk foreslog en Indianer at modtage Daaben for at komme i Himlen, spurgte denne: „Er der Spaniere i Himlen?“ — „Ja, men kun gode og vise“, lød Svaret. — „Godt, saa vil jeg ikke i Himlen“, svarede Indianeren.

Spanierne fulgte en anden Fremgangsmaade med de opdagede Lande end Portugiserne. De sørgede især for, at de rige Metaller blev bearbejdede, men de forbød Kolonisterne at dyrke Evropas Frembringelser derovre. Hele Handelen paa Kolonierne kom ikke engang i Hænderne paa Handelskompagnier, men paa nogle faa rige Handelshuse i Sevilla. Disse fik tillige Eneret til at sælge Spaniens Udførselsartikler til Kolonierne. Hvert Aar afgik der fra Sevilla store Handelsflaader, der udførte Spaniens Varer, men hjembragte Sølv og Guld. Denne let vundne Rigdom forledte baade høje og lave til Ødselhed og Dovenskab hjemme og til det værste Tyranni i Amerika. Da de stakkels Indianere ikke kunde udholde det haarde Arbejde i Minerne, foreslog Biskop Las Casas i Menneskekjærlighedens Navn at skaffe Arbejdere dertil fra Afrika. Karl V gav en af sine Yndlinge Eneret til at købe Negere paa Guineas Kyst og sælge dem i Amerika, og med dem begyndte saa den afskyelige Slavehandel, der først er bleven helt forbudt i vort Hundredeaar.

Opdagelserne aabnede Evropæerne Adgang baade til Østerlandene og til en ny Verdensdel, og de forandrede helt Verdenshandelens Gang. I Steden for Handelen til Lands traadte Handelen til Søs; derved

tabte mange af Stæderne inde i Landene deres Betydning, men Søstædernes steg. Før var det Middelhavslandene, der havde været Verdenshandelens Midtpunkter; nu blev Landene ved Atlanterhavet det. Fra Italienerne gik Handelsherredømmet til Portugisere og Spaniere, fra dem atter til Hollændere og Englændere, og i vore Dage ere nogle af den nye Verdens Indbyggere, Nordamerikanerne, Engländernes Medbejlere. Tidligere havde Rigdommen væsentlig været knyttet til Jordegods, og dette havde været i Adelens Hænder. Nu dannedes der en Rigdom paa rørligt Gods, og den kom især Borgerstanden til Gode. Medens Jordegodset kun var i enkeltes Hænder, blev det flere muligt ved flittigt og kløgtigt Arbejde at samle rørligt Gods; derved blev den tidligere uoverstigelige Skillevæg mellem Ejere og ejendomsløse til Dels nedbrudt. Perus og Mejikos udtømmelige Miner satte en uhyre Mængde ædle Malme i Omløb, og derved sank Pengenes Værd betydelig. Opdagelserne af disse Miner frembragte den Gang en lignende Omvæltning, som i vore Dage Opdagelsen af Australiens og Californiens Guldlejer. De store Kapitaler gav Agerdyrkningen, Industrien og Handelen et mægtigt Opsving, og Protestantismen, der den Gang begyndte at trænge frem, skaffede mere Arbejdskraft til Veje ved at afskaffe mange af Helligdagene og ved at ophæve Klostrene. Endelig gjorde bedre Veje, Kanal anlæg og Begyndelsen til et ordnet Postvæsen Samfærdslen mellem de forskellige Lande lettere og tillige sikrere. Til alle Evropas Lande indførtes den nye Verdens Produkter, som Bomuld, Tobak, Vanilje, Farvetræ, fine Træsorter og Kartofler. Fra den gamle Verden førtes Heste, Hornkvæg, Sukkerrøret og Kaffen over til den nye. Naturvidenskaberne gik en Blomstringstid i Møde, og Menneskenes Kjendskab til Jordens Overflade blev betydelig udvidet. Men den gamle Verden forstod ikke at sætte sig i det rette Forhold til den nye. Kolonierne blev betragtede som Malkekøer for de Folk, fra hvilke Opdagelserne vare udgaaede, og utallige „Monopoler“ lagde lige til vort Hundredeaar Hindringer i Vejen for Handelens frie Gang.

Reformationstiden.

1. Luther.

Sidst i det 15de og i Begyndelsen af det 16de Hundrebaar fulgte der flere slette og ugudelige Paver efter hinanden paa den romerske Stol. En af disse, Alexander VI, var en stor Spiller. Naar han tabte, betalte han, som han selv sagde, „med lutter tyske Synder“, det vil sige med Penge, som Afladshandelen i Tyskland havde indbragt. Han sluttede Forbund med Tyrkerne og lod endog Sultanen anbefale Mænd til Kardinalværdigheden. En af hans Efterfølgere var Leo X af Familien Medici. Leo var en verdslig og nydelsessyg Fyrste, der, som Erasmus fra Rotterdam vittig sagde, „tog Fornøjelserne for sig, men lod St. Peter sørge for Forretningerne“. Under ham fik den forargelige Afladshandel igjen et stort Opsving. Leo foregav, at de indkomne Penge skulde bruges til Opførelsen af Peterskirken; men i Virkeligheden gik de fleste med til den øsle pavelige Hofholdning. Det var den tyske Afladskræmmer Tezels Fremfærd, der gav Stødet til en ny Rejsning mod Pavedømmet, som blev langt stærkere og betydningsfuldere end alle de tidligere.

Morten Luther blev født den 10de November 1483 i Eisleben paa Dagen før Mortensdagen. Hans Fader var en stræbsom Bjærgmand, der fra smaa Kaar lidt efter lidt arbejdede sig op til Velstand. Morten kom tidlig i Skole, sidst i Staden Eisenach. Der maatte han tjene sit Brød ved at synge for Dørene, som de fattige Skoledrenge den Gang plejede at gøre. Siden rørtes en ædelmodig Kvinde ved hans smukke Sang og hans troskyldige Udseende, og hun gav ham Ophold i sit Hus, for at han der kunde læse i Ro uden Sorg for det daglige Brød. Atten Aar gammel kom han som Student til Universitetet i Erfurt. Der studerede han sær Skolastikernes Skrifter og Lovkyndighed, og hans Fader haabede, at han engang skulde blive en dygtig retslærd. Luther havde ikke megen Lyst til at gaa den Vej; han vilde helst leve i Stilhed. Hans Valgsprog var: „flittig bedet er halvt studeret“. I Universitetets Bogsamling saa han for første Gang en hel Bibel; hidtil

havde han kun kjendt Søndagsevangeliernes og Epistlerne. Han læste flittig i denne Bibel, og alt som han læste, fik han mere Lyst til Munkelivet end til de retslærdes Gjerning. En af hans Venner fik en brat Død, og dette gjorde et dybt Indtryk paa ham. Da senere en Lynstraale slog ned ved Siden af ham, besluttede han at blive Munk. Han blev optagen i Avgustinermunkenes Kloster i Erfurt, og der delte han nu sin Tid mellem Læsning og Andagtsøvelser. Trods disse kunde han ikke faa Fred i sin Sjæl, og voldsomme indre Kampe kastede ham paa et haardt Sygeleje. Da han havde gjenvundet sin Sundhed, vilde han ved gode Gjerninger søge at vinde Saligheden, men han følte stedse Synden som en trykkende Byrde. En gammel Klosterbroder gik da til ham og mindede ham om, at han jo var døbt til Troen paa „Syndernes Forladelse“. De Ord slog ned i hans Sjæl, og han fik fra den Stund Øjet op for Troens frelsende Kraft.

Kurfyrst Frederik den vise af Sachsen havde just den Gang oprettet Universitetet i Wittenberg, og han udnævnte Luther til Lærer ved dette (1508). To Aar senere foretog Luther i Avgustinerordenens Ærinde en Rejse til Rom, og den blev af stor Betydning for ham; thi den gav ham Lejlighed til at se Pavedømmets Fordærvelse paa nært Hold. Da han kom hjem, begyndte han at holde Forelæsninger over Romerbrevet, og under disse gik det klart op for ham, at Mennesket, som Apostelen Pavlus lærer, ikke bliver retfærdiggjort ved Lovens Gjerninger, men ved Troen paa Jesus Kristus. Efterhaanden som han fik Klarhed over dette, var der meget i Pavedømmet og dets Lære, der vakte Forargelse hos ham. Afladskræmmeren Tezel kom til Wittenberg og solgte Aflad ikke blot for de Synder, man havde begaaet, men ogsaa for dem, man vilde begaa.

„Naar Pengene i Kisten klinger,
strax Sjælen ud af Skærsilden springer.“

sang Tezels Ledsagere, og Folket strømmede til for at købe Afladsbreve. Først prædikede Luther mod Afladshandelen, men siden greb han til et stærkere Middel. Den 31te Oktober 1517, Dagen før Allehelgensdag, op-slog han paa Kirkedøren i Wittenberg 95 Theser eller

Sætninger om Misbrug af Aflad, og han tilbød at forsvare dem offentlig mod alle. Disse Sætninger bleve ved Bogtrykkerpressens Hjælp i Hast spredte over hele Evropa, og mange hilse den unge Munks dristige Optræden med Glæde. Paven troede først, at det hele kun var en af de sædvanlige Munkestridigheder, men han fik snart andet at føle. Luther blev ikke staaende ved Protesten mod Afladshandelen; da denne blev forsvaret af Pavens Tilhængere, blev han efterhaanden ledet til stærke Angreb paa Pavedømmet og dets Vildfarelser. Han skrev en Række ildfulde Skrifter, i hvilke han viste tilbage til den hellige Skrift som det bedste Vidnesbyrd mod de papistiske Vranglærdomme.

Ved Siden af Luther stod Filip Melancthon, der hædredes med Navnet „Tysklands Lærer“. Denne lige saa fromme som lærde Humanist var i en ung Alder bleven Professor ved Universitetet i Wittenberg. Han blev Luthers trofaste Fælle i Kampene mod Pavedømmet, og baade hans Lærddom og hans besindige Mildhed blev til Gavn for Reformationsværket. Ogsaa Erasmus fra Rotterdam billigede i Begyndelsen Luthers Fremgangsmaade, men siden blev han ængsteligere; han sagde at „Luther havde handlet ilde ved at angribe Pavens Krone og Munkenes Maver“. Nogle tyske Adelsmænd, som Frans af Sickingen, tilbød at værges Luther med Sværdet, men derpaa fik de Afslag; thi Luther vilde, at Aandens Sag kun skulde føres med aandelige Vaaben. Medens Luther saaledes vandt mange Venner, fik han ogsaa Fjender, og de hvilede ikke. Hvis Kurfyrst Frederik ikke havde beskyttet ham, var han vel kommen til at dele Hus' Skæbne. Paven udstedte en Banbulle mod ham, men Luther tabte ikke Modet derfor. Sidst paa Aaret 1520 gik han, fulgt af Wittenbergs Studenter, uden for Staden og brændte Pavens Bulle.

Imidlertid var der i Tyskland foregaaet et Kejserskifte. Maximilian I døde 1519, og hans Sønnesøn, Kong Karl V af Spanien, blev valgt til hans Efterfølger. Denne Fyrste samlede da Spanien, Neapel, Sicilien, Burgund, Nederlandene, Tyskland og de nys opdagede Lande i Amerika under sit Scepter, og han pralede af, at „Solen aldrig gik ned i hans Rige.“ Han følte sig ikke lige vel i alle disse Lande; Spanien var hans

kjæreste Land. „Spansk“, pleiede han at sige, „taler jeg med Gud, Fransk med Raadsherrerne, Italiensk med Damerne, men Tysk med mine Heste“. I Begyndelsen af Aaret 1521 kom den nyvalgte Kejser til Tyskland for at aabne Rigsdagen i Worms. Det var hans Agt først at bringe Rolighed til Veje i de kirkelige Forhold og derpaa at gaa mod Tyrkerne. Luther blev indstævnet til at møde i Worms under frit Lejde. Hans Venner raadede ham fra at rejse, men han sagde: „er der end lige saa mange Djævlø i Worms, som der er Tagstene paa Husene, kommer jeg dog derhen.“ Da Luther kom til Worms, blev han stedet for den glimrende Forsamling af Tysklands Fyrster og Stormænd; paa dem gjorde den blege Mand med det sygelige Udseende kun et ringe Indtryk. „Den Mand faar ikke mig til at være Kætter“, sagde Kejser Karl, da Luther traadte ind i Salen. Han blev først opfordret til at vedkjende sig sine Skrifter og derpaa til at tilbagekalde, hvad han havde skrevet. Efter en kort Betænkningstid svarede han, at han ikke var til Sinds at tilbagekalde noget, med mindre han af den hellige Skrift eller ved klare indlysende Grunde blev overbevist om at have Uret. Til sidst udbrød han: „her staar jeg; jeg kan ikke andet! Gud hjælpe mig, Amen!“ Efter dette djærve Svar fik Luther Lov til at rejse, men han blev strax erklæret „i Rigets Acht“ (o: fredløs). Den trofaste Kurfyrste havde imidlertid sørget for at berede ham et sikkert Skjulested. Paa Vejen fra Worms blev Luther overfaldet af nogle forklædte kurfyrstelige Ryttere, og ført til Borgen Warthurg, hvor han levede omtrent et Aar, sysselsat med at oversætte Biblen paa Tysk. Men da han hørte, at nogle af hans Tilhængere i Wittenberg havde tilladt sig forskellige Voldsomheder, forlod han Warthurg og drog til Wittenberg, hvor han prædikede mod Urostifterne. Kort efter udbrød den saakaldte Bondekrig. De sydtyske Bønder havde flere Gange forgjæves søgt at afryste det tunge Aag, der hvilede paa dem. Sværmere fremstillede nu Luthers Frihedstanker for dem i forvansket Skikkelse, som om det var Luthers Mening, at Kristendommen gav Ret til at afkaste alle Aag og Byrder. De schwabiske Bønder begyndte smaa Kampe mod Fyrsterne, og til

sidst opstillede de deres Fordringer i tolv Artikler. Hvor Herrerne ikke vilde give efter, bleve Borge og Klostre plyndrede og brændte. Luther søgte først at mægle Forlig ved at foreholde baade Herrerne og Bønderne deres Kristenpligter. Det hjalp ikke. Ustyret tog til og forplantede sig til Mellemtyskland, hvor Sværmeren Tomas Münzer blev Bøndernes Fører. Da bød Luther Herrerne, at de skulde „slaa Bønderne som gale Hunde“. Den unge Landgrev Filip af Hessen samlede Adelen om sig og dæmpede Bønderoprøret. Siden fremtraadte der ogsaa i Holland og Westfalen vilde Sværmere, de saakaldte „Gjendøbere“, der i Bispestaden Münster oprettede en Slags kommunistisk Stat med Ejendomsfællesskab og Flerkoneri. Men dette „Tusendaarsrige“, der blev styret af Skrædderen Johan fra Leijden, blev efter kort Tids Forløb forstyret af Fyrsterne. Skjönt Luther baade med Mund og Pen kæmpede mod disse „Sværmeraander“, der vare fuldstændige Vrængebilleder af det, han vilde have frem, gav hans Fjender ham dog Skylden for disse Udskejelser.

Efterhaanden blev Kirkevæsenet i Sachsen omordnet efter Luthers Forslag. Gudstjenesten blev ikke længere holdt paa Latin, men paa Modersmaalet. Luther digtede flere skønne tyske Salmer („Vor Gud han er saa fast en Borg“), der vandt Indgang over alt, og Prædikenen fik en større Betydning. De mange Altre i Kirkernes Sidegange, ved hvilke der tidligere daglig var læst Sjølemesser, forsvandt, og kun Højaltret blev tilbage. Ved det læstes der ikke længere Messer, men Nadveren blev der atter uddelt under begge Skikkelser. I Aaret 1524 forlod Luther sit Kloster og aflagde Munkedragten; den Præstekjole, han siden gik i, er bleven Mønsteret for vor nu brugelige. I det følgende Aar giftede han sig med en forhenværende Nonne, Katrine af Bora, og med hende levede han et lykkeligt Familieliv. Luther og hans Venner rejste ogsaa rundt for at efterse Skolerne, og de fandt dem i en sørgelig Forfatning. For at udbrede kristelig Oplysning skrev Luther da sin store og lille Katekisme, og disse Bøger fik i kort Tid Udbredelse i de Lande, hvor Luthers Tanker trængte frem. Alle Vegne hvor

det var Tilfældet, blev Gudstjenesten ogsaa omordnet efter Sachsens Forbillede og Luthers Raad. Her i Danmark ordnede en af hans Venner, Johannes Bugenhagen, Kirkevæsenet.

I sin Kamp mod Pavedømmet havde Luther haft en væsentlig Støtte hos Landsfyrsterne, og disse fik til Tak derfor, hvor hans Tanker slog Rod, Tilsynsret over Kirken, som en Slags „øverste Bisper“. Dette gav i den følgende Tid Anledning til mange Misligheder, i det Fyrsterne fik Ret til at afgjøre, hvilken Trosbekjendelse deres Undsaatter skulde have. „Fyrsten skal bestemme Landets Religion“ (cujus regio, ejus et religio), hævdede den Tids retslærde.

Da „Kirkerensningen“ (Reformationen) trængte stærkt frem, opbød de katholske Fyrster hele deres Magt for at standse den. I Aaret 1529 blev der holdt en Rigsdag i Speyer, Der havde de katholske Fyrster Overmagt, og de fik nogle Beslutninger vedtagne, som aldeles vilde standse Reformationens Sejrsløb. De evangeliske nedlagde Indsigelse (Protest) mod disse Beslutninger, og derfor fik de Navnet „Protestanter“. Aaret efter holdtes der en Rigsdag i Augsburg, paa hvilken Protestanterne overleverede Kejseren den saakaldte „Augsburger-Konfession“, i hvilken de gjorde Rede for deres Lære. Dette Skrift er i Forbindelse med Luthers lille Katekisme bleven „Læreregel“ (symbolsk Bog) mange Steder, saaledes i vort Fædreland. Det lykkedes ikke Protestanterne at stemme Kejseren til Mildhed, og Augsburger-Rigsdagen endte med Vedtagelsen af skarpe Bestemmelser imod dem. For at værgе sig mod de stærke Fjender sluttede de protestantiske Fyrster og Stæder da et Forsvarsforbund i Schmalkalden (1531). I de nærmest følgende Aar var Kejseren imidlertid saa optaget af en ny Krig, at han ikke kunde gribe kraftig ind i Tysklands indre Forhold. Derfor udbredte Reformationen sig stærkt i disse rolige Aar. Alle kunde dog se, at Stilheden kun var Forbud paa en Storm, men inden den udbrød, døde Luther (den 18de Februar 1546).

2. Karl V og Frans I.

Karl V's Medbejler til Overmagten i Evropa var Kong Frans I af Frankrig (1515—47). Frans var en ridderlig Fyrste, men tillige en Despot, der kun tænkte paa at tilfredsstille sine egne Lyster, medens han lod haant om Folkets Ret og Ønsker. Den Gang Maximilian I var død, gjorde han sig Haab om Kejserkronen, og da Kurfyrsternes Valg faldt paa Karl V af Spanien, blev der lagt Grund til et glødende Had mellem de to Herskere. Der førtes fire Krige imellem dem, og Stridsæmnet var væsentlig Hertugdømmet Milano. Frans I havde strax efter sin Tronbestigelse fortsat den franske Politik i Italien og gjort et Tog derved for at erobre Milano, hvortil han mente at have Arveret. Hertugen af Milano havde hvervet en Schweizergarde, men denne blev efter et glimrende Forsvar overvunden af Frans i Slaget ved Marignano (1515), og Milano kom derpaa under Frankrig. Da Karl var bleven Kejser, samlede han en Hær for at tage Milano fra Franskmandene. En fransk Prins, Hertug Karl af Bourbon, indlod sig i forrædersk Forbindelse med ham, og Englænderne gjorde som Kejserens Forbundsfæller Indfald i Frankrig. Frans værgede sit Lands Grænser med Held, men i Italien var hans Hær uheldig. Føreren, den ædle Bayard, „Ridderen uden Frygt og Dadel“, blev dødelig saaret, og de franske Tropper maatte forlade Halvøen. Siden tog Frans selv Kommandoen over en Hær, der gik til Italien. Det kom til et blodigt Slag ved Pavia (1525), i hvilket Frans blev tagen til Fange og ført til Madrid; da han blev overmandet i Slaget, udbød han: „alt er tabt undtagen Æren“. For at faa sin Frihed maatte han give Afkald paa Milano og Hertugdømmet Burgund. Efter at han var kommen hjem til sit Rige, dannede han „en hellig Ligue“ med England, Paven og nogle italienske Fyrster for at befri Italien fra det spanske Aag. Karl af Bourbon samlede da i Kejser Karls Tjeneste en stor Hær, til hvilken mange Protestanter med Glæde sluttede sig, fordi Paven var iblandt Kejserens Modstandere. Tropperne forlangte at føres mod Rom, og Karl af Bourbon gav efter for deres Forlangende. I flere Dage blev Rom plyndret af de raa

tyske Lanseknægte, og Paven og Kardinalerne bleve forhaanede. To Aar senere (1529) standsede Krigen foreløbig ved „Damefreden“ i Cambray; denne Fredslutning kaldtes saaledes, fordi den væsentligst skyldtes Frans I's Moder og Karl V's Tante. Ved den beholdt Frankrig Burgund, og Spanien Milano. Disse fransk-tyske Krige vare af stor Betydning for Protestantismens Fremgang. Naar Kejseren havde Fred, var han nemlig tilbøjelig til aldeles at underkue Protestantismen i Tyskland; men naar der var Krig, maatte han stræbe at holde gode Miner med de tyske Protestanter. Derfor viste han sig nogenlunde medgjørkelig i Aarene før 1529, men efter Freden i Cambray vilde han fuldstændig udrydde „det protestantiske Kætteri“.

Til Held for Protestantismen opgav Frans I ikke Haabet om at vinde Milano tilbage. Han traadte i Underhandling med de tyske Protestanter og sluttede Forbund med Kristenhedens Arvefjende, Tyrkerne, der den Gang styredes af Sultan Sulejman II. Denne tapre Fyrste var tidligere trængt frem lige til Wien (1529), og han havde erobret den største Del af Ungarn, som Tyrkerne fra den Tid havde i halvandet Hundredeaar. Sulejman havde endvidere taget Øen Rodos fra Johannitterne, og nu forenede han sin Flaade med den franske og plyndrede Italiens Havnestæder. Dog havde Frans ingen Fordel af denne Hjælp; ved Freden (1544) beholdt Karl Milano. Dermed endte „Duellen“ mellem de to Fyrster, og efter den havde Habsburgerne en Tid Overmagten i Evropa.

Da Kejser Karl atter fik frie Hænder, vilde han tage Kampen op mod det schmalkaldiske Forbund. Protestanterne vare hverken enige eller tilstrækkelig rustede til Kamp. Den dygtigste af deres Fyrster, Morits af Sachsen, havde endog sluttet sig til Kejseren for at vinde Kurværdigheden i Sachsen, der den Gang var knyttet til en anden Linje af det sachsiske Fyrstehus. I Slaget ved Mühlberg (1547) blev den regerende Kurfyrste i Sachsen tagen til Fange, og Morits fik hans Lande. Men da den ærgjerrige Fyrste havde naaet sit Maal, sluttede han hemmelig Forbund med Frans I's Søn og Efterfølger, Henrik II, og vendte sine Vaaben mod Kejseren. Derved blev Karl bragt i saa stor Knibe, at han maatte slutte Forlig med Prote-

stanterne i Passau (1552). Ved den endelige Religionsfred i Augsburg (1555) fik Protestanterne fri Religionsøvelse. Karl græmmede sig saa meget over disse Begivenheder, at han nedlagde Regeringen og trak sig tilbage til et spansk Kloster. Der tilbragte han sin Tid med Bodsøvelser og Haandgjerning; i Aaret 1558 døde han. Efter hans Død bleve hans Lande delte imellem hans Broder Ferdinand I og hans Søn Filip II. Ferdinand I blev Kejser i Tyskland, men Filip II arvede Spanien, Nederlandene, de italienske Lande og Kolonierne.

3. Zwingli og Calvin.

Samtidig med Luther (1517) optraadte Ulrik Zwingli i Schweiz. Han var Præst i Ejsiedeln, hvor der var en berømt Valfartskirke; over Døren til den stod der skrevet: „Her faas Aflad for alle Synder“. Zwingli var en lærd Humanist, der var vel hjemme i den hellige Skrift, og tillige en varm Fædrelandsven. Han angreb dristig den katholske Overtro, der ventede Syndsforladelse af en Valfartsrejse til Madonnabilledet i Ejsiedelns Kirke. Han talte endvidere mod den Uskik, at de unge Schweizere lode sig hverve til Lejetropper i fremmede Lande, hvorved Krigen blev til et Haandværk. Øvrighederne, der tjente Penge ved at lede Hvervningerne, beskyldte han for „at sælge Menneskeblod til fremmede Fyrster“. Zwingli gik, ligesom Luther, ud fra Skriften, men medens Luther kun forkastede det i Katholicismen, som stred imod Skriften, forkastede Zwingli alt, hvad der ikke udtrykkelig kunde støtte sig paa denne. Derfor borttog han baade Billeder, Altre og Orgler af Kirkerne. Zwingli var et Forstandsmenneske, der var sønstelig for alt det, som hans Forstand ikke kunde gribe; han troede ikke paa Daabens og Nadverens Naadevirkninger, men han holdt dem for blotte Tegn. Derfor kunde han og Luther heller ikke følges ad ret langt i Reformationsværket. Zwinglis Tanker vandt stor Udbredelse i nogle Kantoner, men Modstandere fattedes heller ikke. Det kom til en Krig mellem de katholske og protestantiske Kantoner, og i den faldt Zwingli, der var fulgt med

som Hærpræst (1531). Da Fjenderne fandt hans Lig, brændte de det og strøede Asken for alle Vinde.

Det franske Schweiz fik sin Reformator noget senere end det tyske. Franskmanden Johan Calvin var ogsaa ved Læsning af Biblen kommen til at se Romerkirkens Vildfarelser. I Paris samlede han en Vennekreds om sig, der i al Hemmelighed studerede den hellige Skrift. Calvin skulde, ligesom Luther, have været lovkyndig, men Skriften øvede langt mere Tiltrækning paa ham end Lovbøgerne. Da hans Tænkemaade kom for en Dag, maatte han flygte fra Sted til Sted, indtil han til sidst fandt Ly i Genève. Der henlevede han den største Del af sit Liv († 1564), og der gennemførte han Reformationen paa sin Vis. Han var en streng Lovens Mand, der gjorde Skriftens Bogstav gjældende i alt. I Kirkerne taalte han hverken Billeder eller Orgler, og kun Davids Salmer maatte synges der. Søndagen blev den eneste kirkelige Festdag i de „reformerte“ Lande, men den holdtes strengt som Hviledag. Skjønt Calvin i meget af dette gik i Zwinglis Spor, stod han i andre væsentlige Punkter, som i Opfattelsen af Daabens og Nadverens Betydning, Luther langt nærmere. Men medens Luther reformerede efter sit Hjærte, reformerede Calvin efter sit Hoved; og medens Luther gay Fyrsterne stor Indflydelse paa Kirkens Forhold, lagde Calvin Kirkens Styrelse i Hænderne paa Menighedsraad, som valgtes af Folket.

4. Jesuiterne.

Romerkirken søgte paa alle Maader at standse Reformationens Fremtrængen. Hvor den havde Magten, bleve Protestanterne forfulgte med stor Grusomhed, og Inkvisitorerne bragte mange af dem paa Baalet. For at føje Karl V lod Paven efter lang Vægning en stor Kirkeforsamling træde sammen i Trient. Paa denne, der med nogle Afbrydelser varede 1545—63, blev hele den katholske Lærebygning, der var overleveret fra Midalderen, drøftet og stadfæstet; dog blev Afladshandelen og enkelte andre Misbrug afskaffede. Trienter-

konciliets Beslutninger fik siden Lovskraft i de fleste katholske Lande.

Det vigtigste Redskab til Protestantismens Udrydelse fandt Paven i Jesuitordenen. Stifteren af denne var en spansk Adelsmand, Ignats af Loyola. Han havde taget Del i Krigen i Italien, men han var bleven saaret og kastet paa et langt Sygeleje. Under sin Sygdom hørte han talrige Helgenlegender forelæse, og derved vakte Tanken hos ham om at stifte en ny Orden. Paa samme Tid som Luther efter en haard Sjælekamp løste sig fra Paven, besluttede Loyola, ogsaa efter en voldsom indre Gjæring, at opbyde alt for at tjene denne. Endelig, i Aaret 1540 stadfæstede Paven Regelen for den Orden, som Loyola vilde stifte under Navnet „Jesu Selskab“. „Jesuiterne“ aflagde foruden de tre almindelige Munkeløfter tillige det fjerde, at adlyde Paven blindt. „Kalder Kirken noget sort, som forekommer dig hvidt, skal du ogsaa kalde det sort“, sagde Loyola. Han indskærpede med de stærkeste Ord Lydighed og Fornægtelse af Egenviljen. Naar en Mand bliver Jesuit, overskæres alle de Baand, der binde ham til hans Fædreland eller hans Familie, og han bliver et viljeløst Redskab i sine overordnede Hænder. Der gives, foruden de egentlige gejstlige Ordensmedlemmer, verdslige Jesuitere, som tilhøre Ordenen uden at nogen aner det. Derved bliver det Jesuiterne muligt at virke aldeles hemmelig. Og de Grundsatninger, efter hvilke de virke, ere i høj Grad umoralske. „Hensigten“, hedder det, „helliger Midlet“. For at udbrede Kirkens Ære og Magt er det tilladt at bruge alle Midler. Naar en Jesuit skal aflægge Ed eller give Løfter, er han ikke bunden ved Ordene Lyd, men kun ved den Mening, han selv i sit stille Sind lægger i Ordene (reservatio mentalis). Jesuiterne søgte at virke baade ude og hjemme. Nogle drog til fremmede Lande for at virke som Missionærer, og som saadanne have de vist en mageløs Opofrelse, især i Indien og Kina. Andre bleve hjemme og virkede som Skriftefædre hos Fyrster og Stormænd og som Lærere for de unge. Fyrsterne vakte de til Kamp mod Protestantismen, og i de unges Hjærter saaede de katholsk Fanatisme. De bleve imidlertid snart forhadte og til sidst blev Jesuiterordenen ved

en Pavebulle af 1773 ophævet for evige Tider, fordi dens Medlemmer „forstyrrede Kristenhedens Fred og Ro, og viste en altfor stor Begjærlighed efter Rigdom“. Dette hindrede dog ikke Pius VII i atter at gjenoprette Ordenen i Aaret 1814, og i vort Hundredeaar have Paverne aldeles ladet sig lede af Jesuitere. I de seneste Aar har Bismarck begyndt en voldsom Forfølgelse af Jesuiterne i Tyskland, men dens Udfald er tvivlsom. „Thi“, som en Jesuit har sagt, „de komme ind som Lam og de herske som Ulve; men jager man dem ud som Hunde, komme de tilbage som Ørne.“

5. Literatur og Kunst.

Midt under Reformationstidens Gjæring og Kamp havde Literaturen og Kunsten en Blomstringstid. I Italien, ved Fyrstehofet i Ferrara, levede Ariosto, som i Heltedigtet „den rasende Roland“ har behandlet den middelalderlige Helt (se II, S. 13) med skalkagtigt Lune. Samtidig med ham levede i Florens Statsmanden og Historikeren Macchiavelli. Som italiensk Fædrelandsven længtes Macchiavelli efter at se det adsplittede Folk samlet, men dette kunde efter hans Mening kun ske ved én Mands stærke Regimenter, og denne Mand maatte saa endda have Lov til at gøre alt for at opnaa og bevare Magten. For at vise Vej til et saadant Regimenter skrev han et lille Skrift, „Fyrsten“, i hvilket han lærer Fyrsterne, hvorledes de bedst kan fremme deres Tyranni ved Hykleri, Hensynsløshed og Troløshed. Dette „Fyrstespejl“ aabenbarer Tidens Fordærvelse; der var mange af den Tids Fyrster, som fulgte den Politik, han anbefalede. — Noget senere havde Ferrara en anden navnkundig Digter i Torquato Tasso. Sagnet fortæller, at han aldrig har smilet. Hans Værker ere ikke, som Ariostos, prægede af Humor og Lune, men de røbe det dybeste Tungind. Tassos Hovedværk er Heltedigtet „det befriede Jerusalem“, i hvilket han besynger det første Korstog.

I Middelalderen havde Pariser-Universitetet med Sorbonnen været den berømteste Højskole, men ved Overgangen til den nyere Tid tabte det en Del af sin Betydning. Frans I, „Literaturens Fader“, grundede da i Paris det navnkundige „franske Kollegium“ (Collège de France). Paa denne Højskole dyrkedes foruden „de

tre Sprog“ (3: Hebraisk, Græsk og Latin) baade Filosofi, Matematik og Lægekunst, og den blev et Arnested for den nyere Tids Videnskabelighed. Frans I lod de gamle Klassikeres Skrifter opkjøbe i Sydøropa og Asien, og de bleve baade studerede og udgivne paa ny i Frankrig. Paa den Tid havde Frankrig ikke blot flere ejendommelige Digtere, der sang i hjemlige Toner, men tillige en hel Digtterskole, der var saa meget paavirket af Klassikerne, at „deres Muse talte Græsk og Latin paa Fransk.“

I Tyskland fik „Minnesangen“ (se II, S. 16) en ny ejendommelig Udvikling i „Mestersangen“. Minnesangerne færdedes paa Fyrsternes Slotte og Stormændenes Borge, men Mestersangerne udgik fra Borgernes og især Haandværkernes Kreds. Hver Søndag Eftermiddag samledes Sangerne paa Raadhuset eller i Kirken for at holde Sangøvelse. „Digterne“ skrev Texterne, og „Mestrene“ fandt paa de nye Toner. „Kjenderne“ (die Merker 3: Kritikerne) sad til Doms ved Øvelserne og uddelte Belønningerne; den ypperste af disse var „Davidsharpens Pris“, et Billede af Kong David i tyndt hamret Guld. Nürnberg var Mestersangens Midtpunkt, og Skomageren Hans Sachs, der boede i denne Stad, en af de ypperste Mestersangere. Strax ved Luthers første Fremtræden sang han med Begejstring om „Wittenberger-Nattergalen“, og hans Sange banede Vej for Reformationen mange Steder i Byerne. Hans Sachs er tillige mærkelig ved sin dramatiske Forfattervirksomhed. Ligesom Dramaet i Oldtiden havde sit Udspring fra de religiøse Fester (Dionysosfesterne), saaledes har ogsaa det nyere Drama sin Rod i det kirkelige Liv. I den første kristelige Tid afskyede de Kristne Theatret paa Grund af den Letfærdighed, der herskede paa Scenen. I Midalderen var dog Skuespil-kunsten kommet frem igjen. I de saakaldte „Mysterier“ fremstilledes der Scener af den hellige Historie, saa de blev en Slags levende Bibelhistorie; i „Moralitetterne“ forestillede Skuespillerne derimod forskellige Dyder og Laster, og Handlingen gik ud paa at anbefale det gode og advare mod det onde. Skoledisciplene og Studenterne opførte desuden ofte ved festlige Lejligheder Terentius' og Plautus' Komedier, og hist og her begyndte

man at efterligne disse Komediendigttere. Lidt efter lidt tabte Midalderens Komedier deres kirkelige Præg, og de saakaldte „Fastelavnsspil“ kom frem. Disse vare i Grunden ikke andet end løst forbundne Scener, der opførtes af Byens Ungdom. I dem blev der gjort Løjer med et og andet i de stedlige Forhold, men de morede navnlig ved de Pryglescener, der altid forekom. Mester Hans Sachs bragte nu Skuespil-kunsten i Tyskland et Skridt videre ved sine Komedier og Tragædier. Han har i alt skrevet over to hundrede Theaterstykker, i hvilke han, snart ved Alvor, snart ved Skjæmt, søgte at glæde og gavne sine Medborgere. Stoffet til dem er hentet fra Legenderne, Historien og Boccacios Noveller.

Paa denne Tid naaede ogsaa Tonekunsten sit Højdepunkt som kirkelig Kunst. Der var Tale om at afskaffe Kunstsangen i Kirkerne, fordi den var bleven aldeles unaturlig og verdsliggjort, men da fremtraadte Italieneren Palestrina med sine skønne Tonedigtninger, som Samtiden lignede med „Englekor“. Fra hans Tid tog Kirkemusiken et nyt Opsving. Allerede paa Pipin den lilles Tid kom det første Orgel fra Konstantinopel til Vesterland, men dets Indretning var mangelfuld, og det modtog i Tidens Løb mange Forbedringer. Det almindeligste Instrument var Luthen, men baade Violinen og Hakkebrættet (Clavicymblet), det første Tilløb til Klaveret, vare i Brug.

Ved Siden af Tonekunsten blomstrede de andre Kunster ogsaa. Den florentinske Skole havde i Begyndelsen af den nyere Tid i Michel Angelo Buonarroti († 1564) en Kunstner, der paa en Gang var Billedhugger, Maler, Bygmester og Digter. Han boede først i Florens under Mediceernes Beskyttelse, men siden kom han til Rom, just paa den Tid, da flere af Oldtidens Marmorværker bleve dragne frem for Lyset igjen. Michel Angelo studerede med Iver disse Minder om en svunden Tids Kunst, og samtidig studerede han det menneskelige Legeme grundig. Hans Billedhuggerarbejder vidne alle om et storslaaet Snille og en ustyrlig Kraft. Et af de mærkeligste er en kæmpestor Statue af Moses, siddende med Lovens Tavler; den er mejslet til en Gravbygning for en Pave.

Michel Angelos ypperste Malerier findes i det sextinske Kapel i Rom. Hvælvingen i dette Kapel har han smykket med Profeter og Sibyller samt Scener af den hellige Historie, og disse Mesterværker fuldførtes alle i knap to Aar. I sin Alderdom malede han paa Bagvæggen i det samme Kapel „Dommedag“, og dette Arbejde viser, i hvilken Grad Michel Angelo forstod at opfatte og gjengive de menneskelige Lidenskaber. I den sidste Del af sit Liv var Michel Angelo ogsaa sysselsat med Opførelsen af Peterskirken. „For sin Sjæls Frelse“ paatog han sig uden Godtgjørelse at fortsætte sin Forgængers halvfuldendte Arbejde. Han døde dog, inden Kirken blev helt færdig, men efter hans Model dannedes den uhyre Kuppel, der er endnu mere storartet end Florentiner-Domkirkens. Desuden har han bygget en Mængde Paladser paa den kapitolske Høj og omdannet Levningerne af Diokletians Bade til en Kirke.

I Lombardiet blomstrede ogsaa en Malerskole, og dens første Mester var Lionardo da Vinci. Han var vel forfaren i alle Kunster og Videnskaber og tillige en dyb sværmerisk Natur. I Milano malede han med Oliefarver paa en Klostervæg sin berømte „Nadver“, der nu des værre er næsten helt ødelagt. Han udelod Apostlernes sædvanlige Kjendemerker; thi han vilde have, at Tilskuerne skulde gjætte sig til Personerne ved at se det forskjellige Udtryk i Ansigterne. Han stræbte i det hele efter at gjengive Naturen saa tro som mulig. Der fortælles saaledes, at han engang skulde male en munter Scene. For at faa Lejlighed til at iagttage den forskellige Maade, paa hvilken Glæden giver sig Udtryk i Menneskenes Ansigt, indbød han nogle Venner til sig. Han gav dem godt at spise og drikke og fortalte dem muntre Historier, og imedens de morede sig, studerede Lionardo deres Ansigtstræk. Noget senere havde Norditalien en anden stor Mester i Correggio. Han førte et mere stille og ubemærket Liv i Parma, men de Malerier, han har efterladt, maa regnes blandt Kunstens ypperste Frembringelser. Han viser især sit Mesterskab i at gjengive Lyset, lige fra den straalende Klarhed til den halvmørke Dæmring.

Det ses blandt andet i hans „hellige Nat“, hvor Lyset udstraaler fra Jesusbarnets Hoved.

Den umbriske Skoles store Mester er Rafael Santi fra Urbino, der er født samme Aar som Luther. Ældre Malere af den umbriske Skole, som Perugino, vare hans første Lærere, men allerede som ungt Menneske blev han bekendt med de andre Skolers, især Florentinernes Mesterværker. Rafael havde vel ikke Michel Angelos Kraft, men hans Arbejder ere til Gjengjæld prægede af Ro og Ynde. I en Alder af 25 Aar kom han til Rom, hvor der blev stillet ham den Opgave, at smykke Værelserne i Vatikanet med Malerier. Tre Værelser (Stanzer) og en stor Sal i denne Bygning ere bedækkede med rafaeliske Malerier (deriblandt „Disputaen“, „Skolen i Athen“ og „Parnasset“). Desuden har Rafael malet en stor Mængde „Madonnaer“, „hellige Familier“, Altertavler, Portræter, mythologiske og bibelske Billeder. Blandt hans Altertavler er den „sextinske Madonna“, der nu findes i Dresdenergalleriet, vel den skønneste. Alt dette udrettede Rafael i et kort Levnedsløb; han var kun 37 Aar, da han døde.

Den venezianske Skole har især sin Styrke i de Farvevirkninger, den forstaar at fremkalde. Venezias prægtige Fester og Egnens straalende Skjønhed har maaske hjulpet til at skærpe Venezianernes Farvesans. Skolens Hovedmester er Tiziano Vecelli. Foruden berømte bibelske Billeder som „Skattens Mønt“, „Ecce homo“ o. fl., har Tiziano malet mange Portræter, der udmærke sig ved Liv i Udtrykket. Hos ham træder det Landskab, i hvilket Figurerne ere stillede, ofte mere frem end tidligere, og efter hans Tid faar Landskabsmaleriet en særlig Udvikling. Blandt hans Disciple maa især mærkes Paolo Veronese, der har malet „Brylluppet i Kana“. Paa dette Billede har han hendsat Kejser Karl V og mange andre samtidige som Gæster ved Bryllupsbordet; de fleste af Personerne paa Billedet ere Portræter lige til en Hund, der blev malet efter Tizianos Yndlingshund.

Norden for Alperne trivedes Kunsten ikke saa godt, fordi hverken Fyrsterne eller private havde Italienernes Kunstsans, og fordi Kunstnerne dér ikke havde saa let Adgang til at se de tidligere Tiders, især Oldtidens,

Kunst. Dog har Tyskland paa Reformationstiden flere store Malere. Albrecht Dürer, der levede i det kunstelskende Nürnberg, var ikke blot Maler, men tillige en Mester i Træsnit og Kobberstik. Det samme gjælder om Luthers Ven, Lukas Cranach, der i alle sine Arbejder røber et djærvt og folkeligt Lune. Hans Holbein den yngre, der færdedes dels i Tyskland, dels i England, var dog den af de tyske Kunstnere, der naaede den højeste Uddannelse og kom Italienerne nærmest. Han har efterladt sig talrige Portræter og den berømte „Madonna“ (i Dresden og Darmstadt).

Foruden Digtekunsten og de skønne Kunster blomstrede Videnskaberne ogsaa. Medens de dristige Sømænd opdagede den ny Verden, udfandt Videnskabsmændene Lovene for hele Verdenssystemet. Polakken Nikolaj Kopernik († 1543) udtænkte en ny Forklaring af Himmellegemernes Bevægelser („det kopernikanske System“), efter hvilken ikke som tidligere („det ptolemæiske System“) Jorden, men derimod Solen ses som Verdens Midtpunkt. Det varede længe, inden dette nye System trængte igjennem, fordi det stred saa meget mod den gængse Opfattelse. Den danske Astronom, Tyge Brahe, var saaledes en Modstander af Koperniks Tanker, som han kaldte „daarlige Spekulationer“; men Tyge Brahers berømte Medhjælper, Würtembergeren Johannes Kepler († 1631), støttede det kopernikanske System ved Paavisningen af de „keplerske Love“. Keplers samtidige, Italieneren Galilei, udfandt Tyngdeloven og Lovene for Pendulets Svingninger; han konstruerede ogsaa Termometret, og en af hans Disciple konstruerede det første Barometer. Galilei blev tvungen til at fornægte Koperniks Lære om Jordens Bevægelse som ubibelsk. Da han i et højtideligt Møde for Inkvisitionen havde udtalt og underskrevet sin Tilbagekaldelse stampede han i Jorden og sagde: „og dog bevæger den sig!“ Det blev forbeholdt den følgende Tid at gjøre endnu større Fremskridt i Naturvidenskaberne. Ogsaa i Filosofien kom der nyt Liv. I Modsætning til Skolastikerne, der havde bøjet sig for den kirkelige Overlevering, gik den nyere Tids Tænkere deres Vej uden at tage synderligt Hensyn til Kirkens Lære. De slog strax ind paa forskellige Veje. De engelske

Filosoffer stræbte ad Erfaringens Vej, ved Forsøg, at komme til Forstaaelse af Tilværelsens største Spørgsmaal, men de tyske vilde spekulere sig til alt. Denne Modsætning mellem Tænkerne i de to Folk har til Dels bevaret sig lige til vore Dage.

Religionskrigenes Tid.

1. Frankrig.

Det varede ikke længe, inden Jesuiterne flere Steder, navnlig i Frankrig og Spanien, fik saa stor Magt over Herskerne, at de fik disse overtalt til at begynde paa Udryddelsen af Protestanterne. De katolske Fyrster æggede hinanden til at fare frem med Voldsomhed for, om mulig, at kvæle Protestantismen i Blod; men til Lykke for Protestanterne vare disse Fyrster ikke enige. Skinsygen mellem Huset Habsburg og det franske Kongehus (Valois-Bourbon) var ingenlunde udsukt med „Duellen“ mellem Karl V og Frans I. Den varer ved et helt Hundredeaar endnu, og den griber paa mange Maader ind i de Religionskrige, der førtes i dette.

Frans I's Søn, Henrik II (1547—59) fulgte sin Faders Politik. Han forbandt sig med de tyske Protestanter og erobrede Metz, Toul og Verdun; men i Frankrig forfulgte han Calvins Tilhængere, der kaldtes med Spotnavnet „Hugenotter“. Han gjorde ogsaa et Forsøg paa at erobre Neapel fra Filip II, men det mislykkedes. Da Englænderne den Gang vare Spaniens Forbundsfæller, tog Franskmændene Calais (1558). Henrik II's Søn, Frans II (1559—60), var gift med den unge og skønne Maria Stuart fra Skotland. Under hans korte Regering tiltog Spændingen mellem Katholikerne og Hugenotterne; men først under hans Broder Karl IX (1560—74) kom det til et afgørende Brud.

Hugenotternes Fører var Admiral Coligny, og sammen med ham stod de to Brødre af Huset Bourbon, som nedstammede fra en af Ludvig den helliges yngre

Sønner. Den ældste af disse Bourbonner, Anton, var Konge i Navarra; den yngste, Ludvig af Condé, var en tapper Hærfører. I Spidsen for det katolske Parti stod Guisernes mægtige Familie, der ogsaa var af kongelig Byrd. Nogle Medlemmer af denne Familie tillod sig i blind Iver Voldshandlinger mod Hugenotterne, og derved gjorde de Kløften mellem de to Religionspartier større. Hugenotternes værste Fjende var dog Henrik II's rænkefulde Enke, Katrine af Medici. Hun maatte efter flere blodige Kampe indrømme Hugenotterne fulde Borgerrettigheder og fri Religionsøvelse uden for Paris samt, som Pant paa Opfyldelsen af disse Indrømmelser, nogle saakaldte „Sikkerhedsstæder“. Der- ved blev Protestanterne i Frankrig ikke blot et religiøst, men ogsaa et politisk Parti. Katrine tænkte imidlertid kun paa Svig, og snart havde hun udfundet en Plan, ved hvilken hun kunde udrydde alle Hugenotter. Der blev aftalt Ægteskab imellem Katrines Datter, Margrete af Valois, og Anton af Navarras unge Søn Henrik, der var Hugenot. Til Vielsen indfandt de mest ansete Hugenotter sig i Paris, og Katrine besluttede da, „medens Fuglene vare i Buret“, at dræbe dem alle med et Slag. Natten til den 24de August 1572 (Bartolomæusnatten) blev udset til Udførelsen af det blodige Forsæt. Da en Stormklokke havde givet det aftalte Tegn, styrtede en Skare væbnede under Anførsel af Henrik af Guise ind i Colignys Bolig. Den gamle Mand blev myrdet, og hans Lig blev kastet ud af Vinduet, mishandlet og til sidst hængt op i en Galge. Gaderne bleve afspærrede med Jærnkjæder, og Bander af væbnede Katholiker, kjendelige ved et hvidt Armbind og et hvidt Kors paa Hatten, myrdede alle de Protestanter, som de traf paa. Siden fortsattes Myrderiet i Husene. Paa Slottet trængte Morderne ind til Henrik og stillede ham Valget mellem „Døden eller Messen“; han valgte den sidste og afsvor sin protestantiske Tro. Kong Karl tog Plads i et af Louvres Vinduer og tilraabte Morderne: „dræb! dræb!“, og der fortælles endog, at han selv har løsnet Skud paa sine Undersaatter. Efter Blodbladet gik Hoffet rundt i Gaderne og glædede sig over det store Mandefald. Rundt i Provinserne fulgtes Hovedstadens Exempel, saa at der

i alt skal være omkommet 30,000 Hugenotter ved dette „Blodbryllup“. Da det rygtedes, sendte Filip II af Spanien en Lykønskningsskrivelse til Karl, og Paven*) lod synge Te-Deum, men Dronning Elisabet af England og flere protestantiske Hoffer klædte sig i Sorg. To Aar efter døde Karl IX under de skrækkeligste Samvittighedsnag.

Da Karl IX var død, besteg Katrines tredje Søn, Henrik III Tronen (1574—89). Han var Konge i Polen, da Broderen døde, men han ombyttede med Glæde det kjedsommelige Ophold i Krakov med det muntre Liv i Paris. Han var en blødagtig Fyrste, der aldeles ikke var i Stand til at styre et Rige i vanskelige Tider. For at faa Fred indrømmede han Hugenotterne Religionsfrihed, men da han derved opvakte Katholikernes Vrede, tog han sine Indrømmelser tilbage. Henrik III var barnløs, og da hans yngste Broder døde uden at efterlade sig Børn, blev Henrik af Navarra nærmeste Arving til den franske Krone. Han havde strax efter Bartolomæusnatten igjen bekendt sig til Protestantismen, og der var derfor Udsigt til, at Frankrig kunde tilfalde en Hugenot. For at afværge en saadan Mulighed søgte den ærgjerrige Henrik af Guise, Hovedet for den katolske „hellige Ligue“, at gjøre sine Krav gjældende som Karolingernes Ætling („de tre Henrikers Krig“). Han fik Hjælp fra Filip II, og hans Planer syntes at skulle lykkes, men saa lod Henrik III ham og hans Broder myrde og Hovedmændene for Guisernes Parti fængsle. Da greb Ligen aabenlyst til Vaaben mod Henrik III; Paris lukkede sine Porte for ham, og Paven slyngede Banstraalen imod ham. Under disse Forhold vidste Henrik III ingen anden Udvej end at slutte sig til Henrik af Navarra. I Forening med denne drog han mod det oprørske Paris, men under Belejringen af Hovedstaden blev han snigmyrdet af en Munk (1589). Med ham uddøde Mandsstammen af Huset Valois, der havde hersket i 261 Aar.

Henrik III havde før sin Død bestemt Henrik af

*) Denne Pave, Gregor XIII, skyldes den forbedrede „gregorianske“ Kalender.

Navarra (IV) til Tronfølger, men denne blev ikke strax erkjendt som Konge. Han var først, som han selv sagde: „Konge uden Krone, Hærfører uden Penge og Ægteemand uden Kone“; thi Margrete og han levede adskilte. I fem Aar maatte han kæmpe med en Broder til den myrdede Henrik af Guise, der atter havde samlet Liguen. Dennes Hær mødte Henrik IV ved Ivry (1590). Henrik IV holdt før Slaget en Tale til sine Soldater, hvori han sagde: „miste I Fanerne, saa se efter min hvide Hjelmbusk! den gaar foran til Hæder og Sejr!“ Ved hans Side kæmpede hans Ven, den fromme Hugenot Mornay, der efter Henrik IV's eget Sigende, „var ham lige saa uundværkelig som Skjorten“. Slaget blev vundet af Henrik, og han lod derpaa sine Tropper drage imod Paris. Da han havde holdt Byen inde-spærret i nogen Tid, blev der en frygtelig Hungersnød, men dog overgav Staden sig ikke. Fra Nederlandene sendte Filip II en Hjelpehær, og den nødte Henrik IV til at hæve Belejringen. For at vinde ad fredelig Vej, hvad han ikke kunde vinde ved Sværdet, besluttede han sig til atter at afsvære Protestantismen til stor Sorg for Mornay; „Paris“, sagde han, „er vel en Messe værd“. Først da Henrik med stor Højtidelighed var bleven gien-optagen i den katholske Kirke, aabnede Paris sine Porte for ham (1593). For at tilfredsstille sine tidligere Tros-fæller udstedte Henrik Ediktet af Nantes (1598), hvorved der tilsikredes Hugenotterne fri Religionsøvelse og nogle Sikkerhedssteder. I de følgende Aar arbejdede Henrik alvorlig paa at ophjælpe Landet, der havde lidt frygtelig ved Borgerkrigen. „Jeg haaber“, sagde han, „at det skal blive saaledes, at hver Bonde i Frankrig i det mindste om Søndagen kan have en Høne i Gryden.“ Henrik var en ægte Franskmænd, munter og hjertensgod, men tillige meget letsindig. Medens Kongen førte et muntært Hofliv, styrede hans Ven og Minister, Hertugen af Sully, Riget med stor Dygtighed. Henrik selv havde en stor Plan om at oprette et kristeligt Verdensrige, der skulde være delt i lige store Dele, som kunde holde hinanden Stangen, og i det skulde saa Katholiker, Lutheranere og Calvinister have fri Religionsøvelse. Medens Kongen syslede med denne Plan, blev han paa aaben Gade myrdet i sin Vogn af

en forhenværende Munk Ravailiac, der vist var et Redskab i Jesuiternes Hænder (1610). Ravailiac led en grusom Straf; han blev knebet over hele Legemet med gloende Tænger, og i Saarene hældtes der smeltet Bly og Svovl. Derpaa blev han bunden mellem fire spage Heste, der langsomt sønderrev ham.

2. Spanien og Nederlandene.

I den første Del af det 16de Hundrebaar var Spanien Evropeas Stormagt; „naar Spanien rører sig, ryster Jorden“, hed det. Filip II (1556—98) var en mistænksom og menneskefjendsk Despot, der lod sig lede af en umættelig Ærgjerrighed og et glødende Had til, hvad han kaldte, „det protestantiske Kætteri“, og han agtede aldeles ikke Undersaatternes Rettigheder. Han vilde have, at hans Rige „skulde være som et Fængsel, i hvilket Stokmesteren, Duerne i Gaarden og Fuglene under Taget vare de eneste fri.“ De faa Spaniere og Neapolitanere, der havde antaget Protestantismen, blev opsporede af Inkvisitionen og brændte af Autodafeer, og ogsaa Nederländerne vilde Kongen tvinge.

Nederlandene vare i det 16de Hundrebaar det rigeste Land i Evropa. Handelen blomstrede saa stærkt, at Antwerpens Omsætning i en eneste Maaned var lige saa stor som Venezias i to Aar. Da Karl V var født i Nederlandene og havde stor Forkjærlighed for Folket der, havde Landet det godt under ham; kun Protestanterne blev forfulgte. Anderledes var det derimod under Filip II; han behandlede Nederlandene aldeles som en erobret Provins. Adelen blev tilsidesat for de spanske Grander, og Folkets Rettigheder traadtes under Fødder. De nederlandske Stænder havde Ret til selv at bevilge Skatter, og Landet skulde være fri for spanske Embedsmænd og spanske Soldater. Alle disse Bestemmelser krænkede Filip II. Han oprettede en Mængde ny Bispedømmer og bestemte egenmægtig deres Indtægter; han sendte Inkvisitorer til Landet for at udrydde ethvert Spor af Protestantismen, og Soldater for at opretholde Roligheden. Skjønt Protestantismen væsentlig kun havde slaæet Rod i de lavere Stænder, blev den katholske Adel dog ogsaa højlig opbragt over

disse Forholdsregler, der krænkede deres Rettigheder. Flere hundrede Adelsmænd indgik med et Bønsskrift til Margrete af Parma, Filip II's Halvsøster, der den Gang var Statholderinde i Nederlandene; i dette Bønsskrift bad de om Ophævelse af Inkvisitionen. Margrete blev bange, da hun fra et af Slottets Vinduer saa det lange Tog nærme sig, men en spansk Grande beroligede hende med de Ord: „det er ikke andet end nogle Tiggere (Gøser)“. Margrete lovede at forebringe Filip Folkets Klager, men de fædrelandsksinde Nederlandere beholdt siden Spotnavnet „Gøser“ som Partinavn. Gøsernes vigtigste Fører var Hertug Vilhelm den tavse af Nassau-Oranien; han var Protestant og gift med Admiral Colignys Datter. Under Karl V havde han været en meget betroet Mand i Nederlandene, men Filip II havde tilsidesat ham. Andre Gøserførere vare: Grev Egmont, en udmærket Rytteranfører, og Storamiralen Grev Hoorn. Disse Mænd havde en Tid været Filip II's betroede Raadgivere, men fra nu af blev de hans Fjender. Filip var aldeles ikke til Sinds til at give efter. Han hørte, at Reformationen udbredte sig stærkt, og at enkelte i dens Navn havde tilladt sig lignende Voldsomheder som Gjendøberne, saa som at storme Kirker og ødelægge Billeder. Skjønt dette Ustyr havde mødt almindelig Misbilligelse, vakte det dog Filips Forbitrelse, og Katrine af Medici, med hvis Datter Filip den Gang var gift, ophidsede ham yderligere. Han sendte da sin grusomme Hærfører, Hertugen af Alba, til Nederlandene for at tvinge Folket. Vilhelm den tavse søgte at overbevise Egmont og Hoorn om den truende Fare og at overtale dem til at begynde paa Rustninger; men de havde for god Tro til Filip. Vilhelm mærkede da, at der intet var at udrette, og han flygtede til Tyskland. Da Alba kom til Nederlandene, indbød han Egmont og Hoorn til sig. De fulgte hans Indbydelse, og den troløse Alba lod dem derpaa fængsle og henrette. Alba oprettede en Domstol, som Nederländerne kaldte „Blodretten“. For den indstævnedes han ikke alene alle Protestanter, men ogsaa alle dem, der havde vovet at tale om Landets Rettigheder, eller som turde vedkjende sig den Mening, at Filip ikke havde Lov til at fratage Nederländerne deres vel hjemlede Rettigheder. De ind-

stævnede bleve i Regelen dødsdømte, og deres Godser bleve inddragne; navnlig blev en stor Del rige Kjøbmænd henrettede, og Spanierne tilrev sig saa deres Efterladenskaber. Der var Byer, som havde mistet Halvdelen af deres Indbyggere. Endvidere indførte Alba en Skat paa Fabrikvarerne, og den tilføjede den flamske Industri et stort Knæk. Da rejste Nederländerne sig. De havde længe som „Søgøssere“ tilladt sig Røverier paa Havet, men nu stormede og indtog de Havnestaden Briel (1572). Samtidig indgik de nordlige Stater (Holland, Zeeland, Utrecht og Friesland) en Forening, og Vilhelm den tavse vendte hjem for at være deres Fører. Filip indsaa, at Alba ikke var Manden til at magte disse Forhold, og derfor kaldte han ham bort. Nogle Stæder, som Leijden, udmærkede sig ved en heltemodig Modstand mod Spanierne; denne Stad fik siden til Løn for sit kjække Forsvar et protestantisk Universitet.

Den følgende Statholder kunde heller intet udrette, men saa sendte Filip sin heltemodige Halvbroder, Don Juan af Østrig. Det lykkedes Don Juan at sætte de sydlige, katholske Stater op mod de nordlige, der havde vedkjendt sig Calvinismen, og hos Katholikerne at vække Mistillid til Protestanten Vilhelm den tavse. Men Filip blev skinsyg paa sin Halvbroders Lykke og kaldte ham hjem. Don Juans Efterfølger, Alexander Farnese, Prins af Parma, var baade en tapper Kriger og en snild Diplomat. Han søgte ogsaa ved alle Midler at gjøre Spændingen mellem Nord- og Sydstatene større. Da Vilhelm den tavse mærkede, at det lykkedes, bevægede han de tidligere nævnte Nordstater, i Forbindelse med Geldern, Over-Yssel og Groningen, til i Utrecht at indgaa en nøjere Forbindelse (1579). Dette saakaldte Utrechter-Forbund er Grundlaget for de forenede Nederlande eller Holland. Vilhelm blev valgt til Statholder, og han styrede Statsforbundet med stor Dygtighed, indtil han paa Filip II's Anstiftelse blev myrdet (1584). Efter ham fulgte hans Søn, Morits af Oranien. Denne kjække Fyrste kunde dog ikke forhindre Spanierne fra at erobre Antwerpen. Efter at en Bro over Scheldefloden havde afskaaret Staden fra Tilførsel, faldt den. Siden den Tid mistede Antwerpen en

stor Del af sin Handel, og Amsterdam hævede sig paa dens Bekostning.

Filip II opgav ikke strax Haabet om at vinde Holland tilbage. Han vilde end ikke nøjes dermed, men tillige tugte England, der havde sendt Trosfællerne i Holland Hjælp. En stor Flaade, den saakaldte „uovervindelige Armada“, blev udrustet for dette dobbelte Formaalets Skyld; men den blev aldeles ødelagt af Storm (1588). Siden herskede Hollændernes Flaader paa Havet, og paa dem banede det driftige Folk sig Vej til Indiens og Amerikas Rigdomme. Fra den Tid døde Kampen ogsaa hen, men først flere Aar efter Filips Død blev der sluttet Vaabenhvile (1609), og endelig ved den vestfalske Fred (1648) blev Hollands Frihed anerkjendt. De sydlige Provinser (Belgien) stode derimod endnu en Tid under Spanien.

Hollands Forfatning blev republikansk. Den lovgivende Magt blev lagt i Hænderne paa en Forsamling, „Generalstaterne“, der dannedes af Ombud fra de syv Provinser. Den udøvende Magt blev givet til Storrædet med Statholderen i Spidsen, og det blev bestemt, at Statholderværdigheden skulde være arvelig i den oraniske Familie. Efter Frihedskrigen udbrød der mange Stridigheder i Holland. Calvinismen var bleven den herskende Konfession, men indenfor den dannedes der et mildere og strængere Parti. Da flere af det mildere Parti optraadte som Politikere og modsatte sig Morits's Forsøg paa at udvide sin Myndighed, blev Religion og Politik blandet sammen i Kampen imod dem. Deres Fører, den ædle Olden Barneveld, maatte bestige Skaffottet, og andre, som Historieskriveren Hugo Groot, bleve dømt til livsvarigt Fængsel. Groot slap dog omsider ved sin Kones List lykkelig ud af Fængslet i en tom Kasse, hvori der var sendt ham Bøger. Han flygtede til Frankrig, og der skrev han sit berømte Skrift „om Retsforholdene i Krig og Fred“. Foruden Groot talte Nederlandene den Gang mange lærde, især Oldtidsforskere, og ogsaa Kunsten blomstrede. Fra van Eyck'erne (se II S. 75) udgik en talrig Skole, hvis Virksomhed ogsaa spores i Norden (Altertavlen i Aarhus Domkirke). Den flanderske Malerskole tæller store

Kunstnere som Rubens og hans Discipel van Dyck*) Disse Malere, der jo levede i katholske Omgivelser, have baade hvad Æmner og Udførelsesmaade angaar megen Lighed med de italienske især venezianske Mestres. Derimod valgte de hollandske Kunstnere, da Calvinismen ikke tillader Billeder i Kirken, i Regelen ikke Æmner fra den hellige Historie. De malede Portræter, Landskaber, Dyrestykker og Scener af det daglige Liv (Genre-maleriet). Rembrandt, Ostade, Ruysdael og Teniers ere udmærkede Mestres af denne Skole.

Samtidig med, at Holland løsrev sig fra Spanien, fik dette Rige paa en anden Kant en Udvidelse. Da Kongen af Portugal var død barnløs, sendte Filip II Hertugen af Alba ind i Landet med en Hær, og Portugal maatte underkaste sig Spanien (1580). Filip II var ligesaa hensynsløs over for Portugiserne som over for Nederlænderne. Alle Embeder bleve givne til Spaniere, og disse fik Eneret til Handelen paa Amerika. Foreningen med Spanien blev derfor til stor Skade for Portugal; thi saa længe den varede, tilrev baade England og Holland sig mange af dets Besiddelser i de fremmede Verdensdele. Til sidst (1640) rejste Portugiserne sig under Hertugen af Braganza, og de tilkæmpede sig Friheden. Siden den Tid har Huset Braganza siddet paa den portugisiske Trone.

Spanien havde den Gang i Italien Provinserne: Neapel, Sicilien og Sardinien, og Øen Malta stod under den spanske Konges Beskyttelse. Spanien var derfor en naturlig Forkæmper mod Tyrkerne der søgte at fravriste de Kristne Overherredømmet paa Middelhavet. Sultan Sulejman havde, som tidligere fortalt, indtaget Rodos og plyndret Italiens Kyster; desuden erobrede han Algier og Tripolis, og derfra foretog Tyrkerne idelige Røvertog til Spanien. Sulejman gjorde i sine sidste Leveaar ogsaa et forgjæves Forsøg paa at indtage Malta. Da hans Efterfølger tog Kypærn fra Venezia og Tunis fra Spanien, rejste Kristenheden sig endelig. Spanien, Paven og Venezia udrustede i Fællesskab en Flaade, der anførtes af Don Juan af

*) Ogsaa Kristian IV's Hofmaler Karl van Mander hørte til denne Skole.

Østrig. Ved Lepanto mødte Don Juan den tyrkiske Flaade, og den kjække Prins vandt en glimrende Sejr (1571). De undertrykte Grækere haabede, at han vilde fortsætte Krigen og befri dem fra det tyrkiske Aag. Men Filip II var skinsyg paa Don Juans Krigerære, og derfor kaldte han ham hjem og sluttede en Vaabenstilstand med Tyrkerne. Disse beholdt Tripolis, Tunis og Algier, og fra disse „Røverstater“ foruroligede de idelig Middelhavets Havnestæder. Hjemme i Spanien forfulgte Filip II Mavrerne paa det grusomste; de bleve tvungne til at opgive deres Tro, deres Sprog og deres Sædvaner, og for at undgaa dette flygtede mange bort.

Ogsaa paa Nordevropa havde Filip II sine Tanker henvendt. Han vilde med Sverigs Hjælp støde Frederik II af Danmark fra Tronen, for at en katholsk Prinsesse kunde blive Herskerinde i vort Fædreland. Siden, da Jesuiterne under Johan III fik Indpas i Sverige, havde han en anden Plan: Danmark skulde deles mellem Sverig-Polen og Spanien, og Lutherdommen fuldstændig udryddes i hele Norden. Da Johan III's katholske Dronning døde, maatte disse Planer imidlertid aldeles opgives.

Vi have set, at Filip II havde sine Garn ude alle Vegne, men kun enkelte Steder var Lykken ham gunstig. Han vilde favne videre, end han kunde naa, og han spredte sine Kræfter; derfor gik Spanien stærkt tilbage under ham. De nys opdagede Lande lokkede store Skarer af de dristigste og arbejdsomste Indbyggere ud af Landet. Idelige Krige krævede mange Soldater, og de, der ikke gik paa Æventyr i fremmede Lande eller i Krig, søgte et ofte aldeles uvirksomt Liv i et Kloster; man regner, at der var omtrent en Million Præster og Munke i Spanien under Filip II. Alle Haandværker hvilede, og Agerdyrkningen forfaldt. Efter Filip II's Død var Spaniens Stormagtsrolle udspillet; de uduelige Fyrster, der fulgte efter ham, have ingen evropæisk Betydning. Et hundrede Aar efter Filip II's Død kunde en Statsmand kalde Spanien „et levende Lig“.

Det 16de og 17de Hundredeaar er derimod den spanske Kulturs Blomstringstid. Spanien ejede den Gang Malere som Velasques og hans berømte Discipel, Murillo fra Sevilla, der kunne stilles lige med

de største Mestre anden Steds. I Bygningskunsten gjorde Spanierne Forsøg paa at overgaa de mavriske Mindesmærker. Lorenzoklostret i Escorial, der blev begyndt af Filip II, er en kæmpestor Bygning, som med sine vældige, alvorlige Mure afspejler den kongelige Bygmesters mørke Aand. Ogsaa Digtekunsten havde sin Guldalder. Lope de Vega, der tog Del i Armadaens Togt, er en af Verdens frugtbareste Digtere. Han skal i alt have skrevet 2000 Theaterstykker; i sine bedste Aar skrev han 50 om Aaret. Noget senere levede den anden store Dramatiker Calderon, „Skuepladsens Lys“. Baade han og Lope de Vega endte deres Dage som Munke. Spaniens første Novelledigter var den navnkundige Cervantes Saavedra. Han mistede i Slaget ved Lepanto sin venstre Arm. Kort efter kom han i tyrkisk Fangenskab i Algier, men hverken hans Ulykker der eller en haard Kamp for det daglige Brød kunde svække hans rige Lune. Cervantes' Hovedværk er den satiriske Roman „Don Quixote“ (Kikote), i hvilken Riddertidens usunde Drømmeliv skildres saaledes, at det baade vækker Latter og Medynk. Der fortælles, at Kong Filip III af Spanien en Dagsaa en Student gaa og læse i en Bog. Hvert Øjeblik stod Studenten stille og gav sig til at le hjærtelig. Da sagde Kongen: „enten er denne Student en Nar, eller ogsaa læser han Don Quixote“.

3. England.

Henrik VII's Efterfølger, Henrik VIII (1509—47), havde faaet en lærd Opdragelse, og navnlig var han godt inde i Midalderens Theologi. Han var en forfængelig Mand, der gjerne vilde glimre med sin Lærdom. Da Luther hævdede Daab og Nadver som de to eneste rette Sakramenter, greb han, for at vinde Pavens Yndest, til Pennen og skrev et Skrift „om de syv Sakramenter“. Til Løn derfor fik han af Paven Hædersnavnet „Troens Forsvarer“. Venskabet med Rom varede imidlertid ikke længe. Henrik havde i 20 Aar været gift med sin afdøde Brøders Enke Katrine, men da han blev forelsket i en af hendes Hofdamer ved Navn Anna Boleyn, vilde han skilles fra Katrine. Som

Skilsmissegrund foregav han, at han nærede Betænkeligheder ved at være gift med sin Svigerinde. Hvis Katrine ikke havde været Karl V's Moster, havde Paven nok givet Tilladelse til Skilsmissen, men nu turde han det ikke, af Frygt for den mægtige Kejser. Henrik var en lunefuld Tyran, der ikke var vant til at give efter, og han var heller ikke til Sinds til at gjøre det i dette Tilfælde. Han spurgte Universiteterne til Raads med Hensyn til Skilsmissen, og da de erklærede sig for den, forskød han Katrine og ægtede Anna Boleyn. Tillige sagde han sig aldeles løs fra Forbindelsen med Paven og erklærede sig selv for den engelske Kirkes Overhoved. De faa Englændere, der vovede at modsætte sig Henriks Tyranni, blev bragte paa Baalet. Egenmægtig inddrog han Klostergodset og udstedte sex Trosartikler, rettede mod Protestanterne, som skulde antages af alle, der vilde bo i hans Lande. I sin Kjærlighed var Henrik saare ustadig. Han beskyldte Anna for Utroskab, og Dagen efter at han havde ladet hende henrette, giftede han sig med Johanna Seymour. Hun døde efter at have født ham en Tronfølger, Edvard. Henrik giftede sig imidlertid strax igjen, og han var i alt gift sex Gange. Hans vigtigste Raadgivere vare Ærkebispen Cranmer, der hemmelig var en Ven af Luthers Tanker, og Kardinal Wolsey. Denne Mand, som var Søn af en Slagter, havde ved at smigre for sin Herskers Luner, svunget sig op til Ærkebisp, og inden Henrik havde brudt med Rom, gjorde Wolsey sig endog Haab om at blive Pave.

Edvard VI (1547—53) var kun 10 Aar gammel, da han kom paa Tronen. Hans Formyndere stræbte at bane Vej for Protestantismen, og især var Cranmer virksom. Men Edvard regerede for kort, til at der kunde udrettes noget varigt, og hans Søster Maria, Katrines Datter, der fulgte efter ham, var ivrig katolsk. Forgjæves havde Protestanterne i Slutningen af Edwards Regering søgt at faa Tronfølgen ændret til Fordel for Johanna Gray, en højt begavet protestantisk Prinsesse, der var i Slægt med Kongehuset. Kun en Uge kunde den 17aarige Johanna hævde sin Magt overfor Maria; saa blev hun fængslet og siden henrettet. Maria (1553—58) gjenindførte strax den katolske Gudstjeneste og rejste en voldsom Forfølgelse for „at tvætte Kæt-

ternes sorte Sjæle rene i Blod“. Siden blev hun gift med Filip II af Spanien, og som hans Forbundsfælle tog hun Del i en Krig med Frankrig, i hvilken hun mistede Calais, Englands sidste Besiddelse i Frankrig. Dette Tab voldte Maria stor Sorg; hun sagde: „naar man efter min Død, aabner mit Hjærte, vil Ordet Calais findes indgravet i det.“ Kort efter døde „den blodige Maria“ („Bloody-Mary“), og Anna Boleyns Datter Elisabeth arvede Kronen.

Elisabet (1558—1603) havde under sin Søsters Regering maattet lide meget for sit protestantiske Sindelag. Hun var højt begavet, men tillige herskesyg, forfængelig og lunefuld. Filip II friede strax til hende, da Maria var død, men hun gav ham Afslag; hun vilde nemlig leve ugift for helt at kunne bevare sin Uafhængighed. De vigtigste Statsmænd under Elisabeth vare Robert Dudley, Greve af Leicester, og William Cecil (Lord Burleigh). Det var ikke nogen let Sag at være Minister hos denne selvraadige Dronning, der nok vilde spørge om Raad, men som dog ved Afgjørelsen fulgte sit eget Hoved. I mindre vigtige Sager blev Elisabeths Luner ofte det afgjørende, men i store Sager røbede hun et mærkværdigt Instinkt, der viste den rette Vej. I de smaa Ting lagde hun tit Uforsigtighed for Dagen, men under vanskelige Forhold viste hun baade Mod og en levende Følelse for, hvad Englands Ære krævede. Med sit protestantiske Sindelag traadte hun ganske lempelig frem. Hun frigav dem, der vare fængslede for Troens Skyld, og hjemkaldte de religiøse Flygtninge. Kronens Højhedsret over Kirken blev, trods Pavens Indsigelse, højtidelig hævdet, og Edvard VI's Kirkelove fik atter Gyldighed. De vigtigste Troslerdomme sammenfattedes i „de 39 Artikler“, der som den engelske Kirkes Bekjendelsesskrift indlemmedes i den nye Kirkehaandbog „Common-prayer-book“. I meget staaer den engelske Statskirke Romerkirken nærmere end de andre protestantiske Trossamfund. Navnlig har den beholdt mere af den katolske Gudstjenestes udvortes Pragt, og i England er der baade Ærkebisper og Bisper med særlig Indvielse. De ivrigste Calvinister kunde ikke finde sig i dette og dannede Frimenigheder („Dissenters“) uden Bisper, kun med Præster, hvorfor de kaldtes

„Presbyterianere“, medens Statskirkens Tilhængere kaldtes „Episkopale“.

Ogsaa til Skotland var Reformationens Tanker naaede. Der havde en af Calvins ivrigste Disciple, Jon Knox, tordnet imod den katholske „Afgudstjeneste“. Knox besad en ubøjelig Vilje og en henrivende Veltalenhed. Den skotske Enkedronning, Maria af Guise, der styrede Riget, erklærede, at hun „var mere bange for Knox's Bønner end for 10,000 Mand“. De protestantiske Adelsmænd indgik et Forbund (covenant), og de bleve understøttede af England, skjønt Protestanterne i Skotland vare presbyteriansk sindede. Da Maria af Guise var død (1560) vedtog Parlamentet et Bekjendelsesskrift, der afskaffede Pavens Myndighed og forbød Messen. I det følgende Aar vendte Frans II af Frankrigs skønne Enke Maria Stuart hjem for at styre Skotland. Knox gjorde Forsøg paa at vinde den unge letsindige Dronning for Reformationen, for at hun kunde blive „som Debora i Israel“. Men Maria spottede hans strænge Fromhed og lagde ikke Dølgemaal paa sit katholske Sindelag. Da Skotterne ønskede, at hun skulde gifte sig, ægtede hun sin Fætter Darnley, men dette Ægteskab blev højst ulykkeligt. Darnley var en raa, drikkelig Mand, som Maria snart blev ked af. En italiensk Sanger Rizzio vandt hendes Fortrolighed, men derved vakttes Darnleys vistnok helt ugrundede Skinsyge. En Dag, da Rizzio spiste hos Dronningen, styrtede Darnley med nogle af sine Venner ind og myrdede ham; fra den Tid blev Forholdet mellem Darnley og Maria endnu værre. Maria fik en ny Yndling, Grev Bothwell, en dristig, men slet tænkende Mand. Engang da Darnley laa syg paa et Landsted uden for Edinburg, sprængte Bothwell dette i Luften, og ved den Lejlighed mistede Darnley Livet. Kort efter ægtede Maria Bothwell, hvorfor hun almindelig, men vistnok ogsaa uden Grund, blev anset for at have været Medvider i Mordet. Efter dette Skridt rejste Skotterne sig mod Bothwell og Maria. Bothwell flygtede til Orknøerne, hvor han en Tid lang levede af Sørøveri; siden maatte han, for at undgaa Skotternes Efterstræbelser, flygte bort i en Baad. Med denne landede han i Danmark, hvor han blev fængslet paa Dragsholm, og

han døde her som vanvittig. Maria blev fængslet af de forbitrede Undersaatter og tvungen til at frasige sig Regeringen til Fordel for sin eneste, etaarige Søn Jakob VI. Siden kom hun dog ud af Fængslet, og hun fik en Hær samlet, men den led et Nederlag. Hendes Venner raadede hende da til at søge Hjælp i Frankrig, men hun overhørte deres Raad og drog til England for hos Elisabet at finde et Fristed. Elisabet var uvenlig stemt imod hende, ikke blot fordi hun var Katholik, og fordi hun havde gjort Arvekrav gjældende paa Englands Krone, men ogsaa fordi Marias Skønhed idelig omtaltes. Elisabet var nemlig ikke blot forfængelig af sine Aandevner, men ogsaa af sit Udseende. Der fortælles, at Elisabet en Dag spurgte en skotsk Sendemand: „hvem er skønnest, Maria eller jeg?“ Efter nogen Betænkning svarede den snilde Hofmand: „I England er deres Majestæt, men i Skotland min Dronning den skønneste.“

I England fandt Maria et Fængsel i Steden for et Fristed, men som Fange var hun farligere for Elisabet end som Dronning i Skotland. Den katholske Dronnings Skønhed og Ulykke gjorde et saa stort Indtryk paa de engelske Katholiker, at der udbrød Oprør baade i Nord-England og Irland. Paven satte Elisabet i Ban og løste hendes Undersaatter fra deres Troskabsed, og Filip II og Guiserne i Frankrig lod unge Englændere oplære i Katholicismen, for at de som Præster kunde vinde England tilbage for Papismen. Men Elisabet lod sig ikke ængste; hun dæmpede Oprøret med Strænghed og sendte paa samme Tid Penge, Vaaben og Soldater til Protestanterne i Frankrig og i Nederlandene. Hendes Sømænd opbragte talrige spanske Skibe, og da Spaniens og Portugals Flaader vare overvundne paa alle Have, blev først Holland og siden England Verdens første Sømagter. Fribytteren Hawkins røvede eller tilbyttede sig for engelske Varer Negre i Afrika, og dem byttede han saa atter bort i Amerika for kostbare amerikanske Produkter. Disse Varer bleve derpaa med stor Fordel solgte i England. Elisabet nedlod sig endog til at gaa i Fællesskab med denne første Slavehandler, og hun tillod ham at føre en bagbunden Neger i Skjoldet. En anden Fribytter, Frans Drake, foretog med Elisabets Understøttelse en Jordomsejling, paa hvilken han plyndrede

Spaniens Nybygder i den Grad, at han kunde bringe 800,000 Pund Sterling med sig hjem. Der blev i London oprettet et østindisk Handelsselskab, og Walter Raleigh førte den første engelske Nybygd til Nordamerika, hvor han grundlagde den Stat, der til Ære for „the maiden queen“ blev kaldet Virginien (af det latinske Ord „virgo“ o: Jomfru).

Da der i England blev opdaget talrige katholske Sammensværgelser, besluttede Elisabet at gaa voldsomt frem mod sin Fange. Maria Stuart blev anklaget for Højforræderi, og dømt for at have taget Del i fordævelige Anslag mod den engelske Dronnings Liv. Elisabet nølede noget med at underskrive Marias Dødsdom, men til sidst gjorde hun det. Maria bevarede sin Fatning, da hendes Dødsdom blev oplæst. Hun besteg ogsaa Skafottet med Ro, i det hun sagde: „fortæl alle, at jeg dør som Katholik“. Derpaa knælede hun og bad først for sin Sjæls Frelse, derpaa for sin Søn, og til sidst for Elisabet, hvem hun tilgav alt. Marias Skønhed og ædle Fremtræden virkede i den Grad paa Bødlen, at han kun slet kunde udføre sit blodige Haandværk; først ved det tredje Hug faldt Marias Hoved (1587). Med Marias Død standser de katholske Oprør imod Elisabet. Selv Marias Søn, Jakob VI, nærmede sig sin Moders Dødsfjende, fordi han kunde gjøre sig Haab om at blive hendes Arving. Den eneste, der tænkte paa Hævn, var Filip II. Han udrustede „den uovervindelige Armada“, og Englænderne skjælvede, da de hørte, at den nærmede sig. Man foreviste allerede i England Mønstre paa de frygtelige Torturedskaber, som de spanske Inkvisitorer havde taget med om Bord til Brug mod de engelske „Kættere“. Men Elisabet opflammede sit Folk til et heltemodigt Forsvar, og hollandske Skibe forenede sig med den engelske Flaade mod den fælles Fjende. Armadaen blev aldeles ødelagt (1588); men Filip trøstede sig med, at „Træet endnu blomstrede, skjønt en Gren var hugget af det“. Nederlænderne lod slaa en Skuemønt, der bar Indskriften: „Gud blæste, og saa bleve de adspalttede“.

I Rigets indre Styrelse viste Elisabet den samme Herskesyge, som hendes Fader. Hun søgte at hævde Kronens Magt, men derved kom det til Sammenstød

med de yderligst gaaende Presbyterianere, Puritanerne, der lige saa lidt vilde finde sig i Kongedømmet som i Bispevælden. Elisabet var dem dog for mægtig, og tillige var hun klog nok til at rette sig efter de billige Klager, som de fremførte. Kronen havde en Tid lang Eneret til Salget af Vin, Salt, Olie, Kul og andre Nødvendighedsartikler; men da Parlamentet klagede over dette, frigav Elisabet Handelen dermed. I Irland var der idelige Uroligheder. Kun en lille Del af Folket havde antaget Reformationen, og Irlænderne stred haardt imod Foreningen med England. Elisabet sendte da sin Yndling, Grev Essex, derover med en Hær, men han udrettede intet. Derfor faldt han i Unaade hos Dronningen, og efter at have været fængslet en kort Tid, blev han forvist fra Hoffet. Denne Ydmygelse kunde han ikke taale, og han indlod sig i forrædersk Forbindelse med Puritanerne og Jakob VI, og tillige skjældte han Dronningen ud for „en gammel Kjærling, lige kroget paa Legeme og Aand“. Han blev derpaa atter fængslet. Efter nogen Vægring underskrev Elisabet hans Dødsdøm, og han blev henrettet. Elisabets sidste Dage vare mørke. Hun sørgede dels over Essex's Død, („Dronningens Ring“) dels over den Kulde, hendes Undersaatter viste overfor hende. Hun græd og sukkede hele Dage og Nætter og længtes efter Døden. Først paa Dødslejet indsatte hun Jakob VI til sin Arving (1603).

Under Elisabet levede den store engelske Digter Villiam Shakespeare. Han var Søn af en Uldhandler i Stratford ved Avonfloden. I sit toogtyvende Aar forlod han sin Fødeby og gik til London, hvor han blev „en af hendes Majestæts ringe Komedianter“. Den Gang var Skuespilkunsten ikke agtet; dens Dyrkere stod paa et saare lavt Dannelsesstrin, og Shakespeare maatte derfor i denne Stilling lide baade Ydmygelse og Nød. Siden optraadte han som dramatisk Forfatter og vandt som saadan stor Yndest baade hos Dronning Elisabet og hos Kong Jakob. Derved blev hans Kaar ogsaa bedre, saa at han i sine sidste Aar kunde leve et sorgfrit Liv i sin Fødeby. Stoffet til sine Dramaer hentede han dels fra den engelske Historie („Henrik IV“, „Rikard III“, „Henrik VIII“), dels fra fremmede Landes

(„Julius Cæsar“). Ingen Digter har bedre end Shakespeare kunnet skildre Menneskets Højhed og slette Liden-skaber („Romeo og Julie“, „Othello“, „Kong Lear“, „Hamlet“ og „Macbeth“), og ingen har bedre end han kjendt Menneskehjærtets forskellige Stemninger. Derfor er han ikke blot bleven Digter for England, men for hele Verden, saa at hans samtidige dømte ret, da de varslede, at „den blide Svane fra Avon“ ikke blot vilde blive én Tidsalders, men alle Tiders Digter.

4. Trediveaarskrigen.

I nogle Lande, som Italien og Spanien, fik Romerkirken aldeles Bugt med Protestantismen; andre Steder, som i Norden, England og Skotland, sejrede Protestantismen fuldstændig; men der var ogsaa Lande, i hvilke de to Kirkeafdelinger maatte dele Magten. Det var Tilfældet i Frankrig efter Ediktet i Nantes, og i Tyskland efter Religionsfreden i Augsburg. Ved denne Fred var det bestemt, at de forskellige tyske Lande skulde have deres Fyrsters Religion; derved blev Undersaatterne retløse over for deres Landsherre. Her-til kom, at ingen af de to Kirkeafdelinger lod sig stænge inden for de allerede dragne Grænser. Medens Protestantismen havde udbredt sig vidt i Nord-Tyskland, var Syd-Tyskland ved Jesuiternes Anstrængelser og ved Bayerns og Østrigs Understøttelse bleven et Arnested for Katholicismen. Karl V's nærmeste Efterfølgere havde lært Eftergivenhed af det, der var hændet denne Kejser, og derfor blev Freden ikke forstyrret under dem. Rudolf II lod derimod Jesuiterne raade, medens han selv hengav sig til Stjærnetyderi og astronomiske Studier under Tyge Brahes Vejledning. Da Protestanterne i de kejserlige Lande forgjæves havde fore-bragt Rudolf deres Klager, sluttede flereprotestantiske Fyrster og Rigsstæder i Tyskland et Forbund under Kurfyrsten af Pfalz's Ledelse; da det rygtedes, indgik de katholske Fyrster en Ligue under Maximilian af Bayern. Tyskland var saaledes atter spaltet i to Lejre, og medens Protestanterne søgte Styrke ved Forbund med Frankrig og Holland, satte Katholikerne deres Haab til Spanien. Da Rudolfs Slægtninge

mærkede, at han aldeles ikke var i Stand til at holde Undersaatterne i Ave, tvang de ham til at afstaa Østrig og Ungarn til hans Broder Matthias. Derimod vedblev Rudolf til sin Død at herske over Bøhmerne, hvis Hengivenhed han havde vundet ved i det saakaldte „Majestætsbrev“ at give Kalkbrødrene og Lutheranerne fri Religionsøvelse. Da Matthias arvede Bøhmen, krænkede han strax Majestætsbrevets Bestemmelser. Bøhmiske Af-sendinge trængte ind paa Borgen i Prag for at klage, og det kom til en Ordstrid; under denne kastede Bøhmerne de mest forhadte af de kejserlige Raadsherrer „paa gammel bøhmisk Vis“ ud af Vinduet (1618). Der-paa forjog de Jesuiterne og samlede en Hær, og Tredive-aarskrigens første Afsnit, den bøhmiske Krig, be-gyndte.

Medens den bøhmiske Hær rykkede frem til Wiens Porte, døde Matthias. Hans Fætter, Ferdinand II, der var en ivrig Katholik, fulgte ham paa Tronen, men Bøhmerne gjorde deres gamle Valgret gjældende og kaarede Kurfyrst Frederik af Pfalz til deres Konge. Frederik vaklede længe, inden han vilde modtage Kronen, men til sidst gav han dog efter for sin Hustrus Overtalelser. Hun, der var en Datter af Jakob VI og en dansk Prinsesse, skal have sagt, „at hun hellere vilde spise Kaal med en Konge end Steg med en Kur-fyrste“. Frederik var en svag Mand, der hengav sig til Hoffester i Prag, medens Kejseren samlede Tropper og sluttede Forbund med Maximilian af Bayern og Ligen. Det kom til et Slag paa det „hvide Bjærg“ uden for Prag (1620). Frederik blev aldeles slaadt af Kejsereus General Tilly, og dermed var Bøhmens Frihed tilintetgjort. Jesuiterne drog ind i Landet og udryddede Protestantismen, og de fremmede Herrer underkuede det tjekkiske Sprog og den folkelige Ejendommelighed saa grundig, at Bøhmerne først i dette Hundredaar har rejst sig igen. Hverken det protestantiske Forbund eller Frederiks Svigerfader gjorde det mindste for at værgе deres Trosfæller mod Katholikernes Hævn.

Da Ferdinand II vilde bruge sin Overmagt til aldeles at knuse Protestantismen, kom den danske Konge, Kristian IV, sine Trosfæller til Hjælp. Han blev valgt til Kredsøverste for den nedersachsiske Kreds,

og rykkede derpaa over Elben, men Lykken var ham imod. Et Fald ned fra en Fæstningsvold kastede ham paa Sygelejet, og hans tyske Forbundsfæller ydede ham ikke den Hjælp, de havde lovet, saa lidt som Frankrig sendte den lovede Pengeunderstøttelse. Ferdinand II udrustede derimod to store Hære imod ham, den ene under Tilly, den anden under Wallenstein. Tilly var opdraget af Jesuiterne til en munkeagtig Fromhed; han havde strænge Sæder og roste sig af „aldrig at have været beruset, aldrig at have elsket, og aldrig at have tabt et Slag.“ Han var som skabt til Hærfører i en Religionskrig, og han kæmpede for sin inderste Overbevisning, i det han kæmpede mod Protestanterne. Wallenstein var derimod i religiøs Henseende ligegyldig. Hans Forældre vare Protestanter, men han var af ydre Grunde gaaet over til Katholicismen. Han var en fin Verdensmand, der forstod at omgive sig med en Glans, der blændede alle, som kom ham nær, og han var Soldaternes Afgud, fordi han saa igjennem Fingre med deres Plyndring og Udskejelser. Medens Tilly hengav sig til munkeagtige Spægelse, syslede Wallenstein med Stjernetydning, og han troede i Stjærnerne at læse Varsler om fremtidig Storhed. Tilly traf Kristian IV ved Luther am Barenberg. De Danske maatte flygte, skjønt de kæmpede med saa stor Tapperhed, at Tilly sagde, han aldrig havde haft kjækkere Modstandere. Det næste Aar faldt Wallenstein ind i Danmark, og han trængte op lige til Limfjorden. Kejseren haabede allerede at faa hele Danmark erobret, og Wallenstein blev udnævnt til Admiral over Østersøen; men Kristian IV nyttede sin Flaade saa vel, at Kejserens Haab ikke blev opfyldt. Der blev sluttet Fred i Lübeck (1629), og dermed endte „den danske Krig“. Kristian IV fik vel alle sine Lande tilbage, men han maatte love ikke at blande sig i Tysklands indre Anliggender.

Da oprandt der en fortvivlet Tid for Protestanterne i Tyskland; thi Kejseren udstedte en „Hjemfaldslov“, der bestemte, at det siden Passauer-Forliget inddragne Kirkegods over hele Tyskland skulde gives tilbage til den katholske Kirke. Tilly fik det Hverv at gaa imod de Stæder, der modsatte sig „Hjemfaldsloven“; blandt dem var Magdeburg. Liguens Fyrster, der ikke vilde

have Kejsermagten stærkere, tvang derpaa Kejseren til at give den sejerrige Wallenstein Afsked. Den stolte Hærfører trak sig da tilbage til sine Godser i Bøhmen for at vente paa den Storhed, som han læste i Stjærnerne. Imidlertid fik de tyske Protestanter ny Hjælp fra deres udenlandske Trosfæller. Den svenske Konge, Gustav II Adolf (1611—32), sluttede hurtig Fred med Polen, som han laa i Krig med, og drog med sin Hær til Tyskland for at undsætte Magdeburg (den svenske Krig). De protestantiske Fyrster i Nord-Tyskland nølede imidlertid med at slutte sig til ham, og derfor kom han for silde til Magdeburg. Tilly ødelagde Staden i den Grad, at kun et Par Kirker og nogle Huse ragede op over den forhen blomstrende Rigsstads Aske. Fra Magdeburg vendte Tilly sig mod Sachsen, men Gustav Adolf drog ham i Møde, overalt hilset med Jubel af den protestantiske Befolkning. Han holdt stræng Mands-tugt i sin Hær, derfor vilde selv den katholske Del af Folket mange Steder hellere se hans Soldater end Kejserens vilde Bander. Hver Dag holdt Gustav Guds-tjeneste med sin Hær, og hans Valgsprog i Krigen var: „jo mere Bøn, des mere Sejr“. Salmen „Forfærdes ej, du lille Hob“ skal være forfattet af ham. Ved Leipzig mødte han Tilly, og den hidtil uovervundne Hærfører blev overvundet (1631). Gustav forfulgte sin Sejr, og ved Overgangen over Floden Lech blev Tilly dødelig saaret. Det var nu Gustavs Plan at gaa ind i de østrigske Arvelande, men Wallensteins Fremrykken umuliggjorde Udførelsen af denne Plan. Da Tilly var død, havde Kejseren nemlig henvendt sig til Wallenstein og mod store Løfter bevæget ham til at hverve en ny Hær. Da Wallenstein som „Generalissimus“ igjen rejste sin Fane, flokkedes mange brødløse Mennesker om ham i Haab om rigelig Sold og godt Bytte. De to store Hærførere mødtes ved Lützen i Sachsen (den 6te Novbr. 1632). Gustav holdt først Morgenbøn med Hæren, der sang „Vor Gud han er saa fast en Borg“. Han var kun iført en Elsdys Køllet; „Gud er mit Harnisk“, sagde han. Med Ud-raabet „fremad i Herrens Navn“ gav han Tegnet til Angreb og ilede selv i Spidsen for sine Mænd paa den højre Fløj, medens Hertug Bernhard af Sachsen-Weimar førte den venstre. Denne blev bragt i Uorden,

og da Gustav vilde komme den til Hjælp, fik han et Skud i Armen og siden endnu et gennem Ryggen. Fjendtlige Ryttere omringede ham, og under deres Hug udaandede den ædle Helt. Kongens hvide Stridshingst, der blodig og uden Rytter løb tilbage til den svenske Hær, meldte om sin Herres Fald. Ved Synet af den opflammedes Svenskernes Tapperhed, og under Hertug Bernhards Anførsel stormede de frem for at hævne deres Konge. De beholdt Valpladsen, og Wallenstein trak sig kort efter tilbage til Bøhmen, fordi Kejseren ikke vilde holde sine store Løfter. Han indlod sig i Underhandlinger med Protestanterne, men saa blev han paa Kejserens Foranstaltning snigmyrdet i Fæstningen Eger.

Efter Slaget ved Lützen rykkede Bernhard af Weimar ind i Bayern, men den kejserlige Hær tvang ham ikke blot til at forlade dette Land, men endog til at søge Tilflugt i Frankrig. Flere af de tyske Fyrster sluttede da en Særfred med Kejseren, som lovede at tage „Hjemfaldsloven“ tilbage. Dermed endte Krigen dog ikke, men fra nu af blev den langt mere en politisk end en Religionskrig. Den franske Minister Richelieu sendte, skjønt han var Romerkirkens Kardinal, Svenskerne baade Tropper og Penge, i det Haab, at Habsburgernes Magt kunde knækkes, og Frankrigs Grænser ved Rhinen udvides (den fransk-svenske Krig). Bernhard af Weimar erobrede store Strækninger af Rhinlandene, blandt andet det østrigske Elsass. Men da han pludselig døde, rimeligvis af Gift, tog Franskmandene hans Hær i deres Sold, og derved fik de hans Erobring. Endnu længe rasede Krigen, og det ikke blot i Tyskland, men ogsaa i Nederlandene, paa Frankrigs Grænser og i Italien. Tyskland led dog mest; mange Byer og Landsbyer vare nedbrændte, og store Markstrækninger laa øde. Efter fem Aars Underhandlinger blev der endelig sluttet Fred (1648). Kejseren havde længe vægret sig ved at gaa ind paa de ydmygende Betingelser, men Frankrigs og Sverigs forenede Hære tvang ham til sidst dertil.

Ved denne saakaldte vestfalske Fred blev Augsburgfreden bekræftet. Katholiker, Lutheranere og Reformerte fik lige borgerlige Rettigheder. Med Hensyn til Spørgsmaalet om, hvorvidt

Gudstjenesten skulde være katholsk eller protestantisk i Landene, og med Hensyn til Kirkegodsets Inddragelse blev det vedtaget, at alt skulde være, som det var i Aaret 1624 („Mønsteraaaret“). Indbyggerne i de enkelte Landsdele skulde have samme Religionsbekjendelse som deres Fyrste, men naar Landsherren gik over til en anden Kirkeafdeling, skulde Landskirken ikke tvinges til at følge hans Eksempel. I Reformationens Moderland, Sachsen, gik Fyrsten siden over til Katholicismen, men Folket vedblev at være protestantisk. — De tyske Fyrster fik Suverænetet og Ret til at slutte Forbund med fremmede Magter, naar det kun ikke var mod Kejser og Rige. Kejseren mistede tillige den øverste Myndighed, i det de tyske Fyrster og Fristæder paa Rigsdagen havde Stemmeret med Hensyn til Krig, Fred og nye Love. Dermed var „det hellegromerske Riges“ Enhed forbi; thi de enkelte Fyrster tænkte for Fremtiden kun paa at skaffe sig selv Uafhængighed uden at bryde sig om „Rigets“ Fordel. Søndersplitelsen i Tyskland gjorde dette Land til en almindelig Krigsskueplads i den følgende Tid, ligesom Italien havde været det paa Reformationstiden. — De to Magter, der havde kæmpet taprest, fik størst Fordele. Frankrig fik Elsass, samt Bekræftelse paa Metz, Toul og Verdun. (Se S. 27); Sverig fik Rügen, Forpommern, Stettin, Wismar, Bispedømmerne Bremen og Verden samt rige Krigsomkostninger. Brandenburg fik Bagpommern og desuden nogle Bispedømmer, blandt andre Magdeburg. Bayern fik Øvrepfalz og Kurværdigheden, og en ottende Kurværdighed blev oprettet for den bøhmiske Kong Frederiks Søn, der fik Nedrepfalz. Schweiz og Nederlandene bleve anerkjendte som uafhængige Stater, hvad de i Virkeligheden længe havde været.

Den vestfalske Fred har dannet et Grundlag for alle Fredslutninger lige til den nyeste Tid. Den var en Tilkjendegivelse af, at Østrigs Hegemoni var omme, og at Frankrigs var begyndt.

Ludvig XIV's Tidsalder.

1. Richelieu og Mazarin.

Da Henrik IV blev myrdet, var hans Søn, Ludvig XIII (1610—43), kun ni Aar gammel. Som sædvanlig overtog Enkedronningen, Maria af Medici, Formynder-skabet. Franskmandene havde ingen Tillid til denne ringe begavede Kvinde, der var aldeles uskikket til at fortsætte Henrik IV's Værk. Hun begyndte med at afskedige Sully og at give Magten til udelige fremmede, især Italienere. Hoffet og Adelen ødslede med Statens Penge, og det undertrykte Folk begyndte at klage. For at raade Bod paa Pengenøden blev Rigsdagen (les états généraux, Rigsstænderne) sammenkaldt, men da der herskede stor Uenighed blandt dens Medlemmer, blev den snart igjen opløst, fordi, som det hed sig, Hoffet skulde bruge Forsamlingsalen til at spille Komedie i*). En af Borgerstandens Ombud sammenlignede paa denne Rigsdag Frankrig med en Familie, i hvilken Præsteskabet og Adelen var de ældre, men Borgerne de unge; og „naar de ældre ødelagde Huset, maatte de unge bringe det paa Fode igjen“. En Adelsmand klagede over denne dristige Sammenligning og hævdede, at „der var samme Forskjel mellem en Adelsmand og en Borger, som mellem en Herre og hans Tjener“.

Iblandt Rigsdagsmændene i 1614 var den unge Richelieu, der siden blev Kardinal og Minister (1624—42). Da han først var optagen i Kongens Raad, blev han snart ved sin Aandsoverlegenhed Frankrigs egentlige Styrer. Ved Hjælp af et hemmeligt Politi fik han alt at vide, og ved en staaende Hær blev han i Stand til at trodse alle indre og ydre Fjender. Han sagde: „Naar jeg engang har taget min Beslutning, gaar jeg lige mod Maalet og vælter alt med min røde Præstekjole (o: Kardinalsdragten)“. Formaålet for sin Styrelse har han i sit Testament angivet med følgende Ord: „Da jeg kom i Kongens Raad, spaltede Hugenotterne Staten, Stormændene opførte sig som Herrer, og navnlig teede Provinsernes Styrere sig som Smaakonger, og endelig var Forbund med Udlandet foragtede. Jeg

*) Først i 1789 sammenkaldtes Rigsstænderne igjen.

har anvendt hele min Kraft paa at ødelægge det hugenottiske Parti, paa at kue Stormændene og paa atter at hævde Frankrigs Navn i Udlandet.“

Hugenotterne havde deres egen Hær, deres eget Skattevæsen og, som Pant paa Religionsfriheden, deres Sikkerhedsstæder; derved dannede de et Parti i Staten. For at „give Oprørets Hoved det sidste Slag“ lod Richelieu deres vigtigste Sikkerhedsstad La Rochelle indeslutte. Byens Føged gjorde alt for at forhale Overgivelsen. Da Kamp, Sult og Sygdom havde bortrevet de fleste Indbyggere, gjorde man ham opmærksom paa, at Staden snart vilde blive folketom. „Det faar være“, svarede han, „naar der kun er én tilbage, der kan lukke Portene“. Først efter mere end et Aars Belejring faldt La Rochelle. Dens Indtagelse havde kostet umaadelig, men derved var Frankrigs politiske Enhed reddet. I det følgende Aar (1629, samtidig med „Hjemfaldsloven“ i Tyskland) udstedte Richelieu „Naadesediktet“ i Nismes, der berøvede Hugenotterne politisk Betydning, men indrømmede dem Religionsfrihed og alle borgerlige Rettigheder. Richelieu var nemlig en Ven af Religionsfrihed. „Religionsforskjel“, sagde han, „kan vel skille os [ad] i den anden Verden, men den bør ikke gjøre det i denne“.

Foruden Hugenotterne skulde Stormændene kues. Richelieu indførte større Sparsomhed ved Hofholdningen, og flere overflødige Embeder bleve inddragne. Da Parlamentet i Paris, der jo var Frankrigs højeste Domstol, vovede at modsætte sig Richelieus Planer, gik han frem med stor Voldsomhed mod dets Medlemmer og indskrænkede dets Myndighed. Derved blev Adelen og Embedsaristokratiet i høj Grad forbitrede, og der dannedes flere Forbindelser mod den mægtige Minister, men han hævdede dog sin Plads. I Forholdet til Udlandet stræbte Richelieu at svække Habsburgernes Magt. Derfor ydede han, som tidligere fortalt, de tyske Protestanter Hjælp i Trediveaarskrigen. Da han døde, var han naaet saa vidt, at franske Soldater i Forbund med Svenskerne stode nær ved Wiens Porte; Lotringen, Elsass, Artois og Roussillon vare indlemmede i Frankrig, og Portugal var skilt fra Spanien. Ogsaa for Frankrigs indre Anliggender sørgede Richelieu godt. Han oprettede det

franske Akademi, der skulde retlede Sproget og Smagen; han udvidede Sorbonnen i Paris og den kongelige Bogsamling, og mange lærde og Kunstnere, som den store franske Maler Poussin, nød godt af hans Gæmildhed.

Aaret efter Richelieu døde Ludvig XIII, og Frankrig fik atter en Formynderregering, i det Enkedronningen, Anna af Østrig, overtog Styrelsen for sin femaarige Søn, Ludvig XIV (1643—1715). Anna var en stolt og herskesyg Kvinde, der lod sig lede af Richelieus Discipel, Italieneren Kardinal Mazarin. Mazarin havde ikke sin Forgængers dristige Aand, men derimod Udholdenhed og personligt Mod, og disse Egenskaber brugte han til at fortsætte Richelieus Værk. Men Penge-nøden voxede stærkt under hans ødsle Styrelse, og der udbrød alvorlige indre Uroligheder. Det udpinte Folk forbandt sig med den krænkede Adel, og Parlamentet, og Mazarin maatte flere Gange forlade Riget („Frondekrigen“). Men selv som landflygtig i Køln vedblev han at være Frankrigs egentlige Styrrer, og han døde som enevældig Minister (1661). Han havde forsømt at udvikle Flaaden, og ikke ophjulpet Handel og Agerdyrking. Derimod havde han samlet sig selv en uhyre Formue, saa at Kongens Skatmester kunde sige til Kongen: „Sire! der er ikke flere Penge i deres Majestæts Kasse; men De kan vist laane af Kardinalen!“ Mazarin døde i en belejlig Stund; thi Ludvig XIV begyndte at blive kjed af den mægtige Minister, og han længtes efter selv at gribe Tøjlerne.

2. De første Stuarter og Cromwell.

Efter Dronning Elisabeths Død besteg Jakob VI af Skotland, Maria Stuarts og Darnleys Søn, uden Modsigelse Tronen i England og Irland under Navnet Jakob I (1603—25). Han var en ødsel og frygtsom Fyrste, der var aldeles ude af Stand til at vedligeholde den Indflydelse i Evropa, som Dronning Elisabeths kloge Styrelse havde skaffet England. Katholikerne havde haabet paa bedre Tider under ham, men de bleve skuffede. Da søgte de at rydde ham af Vejen ved en Krudtsammensværgelse (1605), men den blev op-

daget, og Jakob gik fra den Tid af frem mod Katholikerne med glødende Had. Han udstedte en Række Love, der berøvede dem flere vigtige Borgerrettigheder, som de først helt har gjenvundet i dette Hundrebaar. Men heller ikke Presbyterianerne vandt Naade for hans Øjne. „Ingen Bisper, ingen Konge“, sagde Jakob med Hensyn til deres Forkastelse af Hierarkiet; og eftersom hele hans Stræben gik ud paa at hæve Kongevælden, vare Puritanerne ham især forhadte. Disse vandrede da i store Skarer over til Amerika, til Massachusetts, hvor de lagde Grunden til Fristaterne. Protestanterne paa Fastlandet, der jo den Gang kæmpede paa Liv og Død for deres Overbevisning, fik ingen Understøttelse fra England. Jakob lovede tvært imod Spanien, at England ikke mere skulde hjælpe Nederländerne, og Frederik af Pfalz fik hverken Penge eller Tropper, skjønt han var Jakobs Svigersøn.

Medens Jakob gjorde Fordring paa at staa over Lovene som „den Almægtiges Afbillede“, var han i Virkeligheden aldeles voldgiven uværdige Yndlinge. Blandt dem var Hertugen af Buckingham, en letsindig og ødsel Mand, der gjorde sig sin høje Stilling indbringende paa en skamløs Maade. En anden Stormand, Kansleren Lord Bacon, som var en af Tidens største Filosofer, blev overbevist om at have taget mod Stikpenge og afsat. Med sit Parlament laa Jakob i en stadig Strid, fordi han krænkede dets Rettigheder og teede sig som uindskrænket Konge; og Folket holdt med Parlamentet, ikke med Kongen.

Modstanden mod Kongevælden blev endnu voldsommere under Jakobs Søn og Efterfølger, Karl I (1625—49). Han var gift med Ludvig XIII's Søster, og denne katholske Dronning omgav sig med katholske Hoffolk. For at vinde Folkegunst sendte Karl dog Hugenotterne i La Rochelle Hjælp, men til ingen Nytte. I sine første Regeringsaar lod han sig lede af den forhadte Buckingham, og siden, da denne var bleven snigmyrdet af en reformert Fanatiker, blev Lord Wentworth, Greve af Strafford, og Ærkebisp Laud hans betroede Raadgivere. Wentworth var en dygtig, men ærgjerrig Mand, der tidligere havde været Fører for Kongens Modstandere i Parlamentet. Som Karls Raad-

giver skiftede han nu aldeles Standpunkt, i det han paa alle Maader stræbte at hævde Kongemagten. Da Parlamentet lagde Kongen og Wentworth mange Hindringer i Vejen, dristede Karl sig til at opløse det, og han regerede i 11 Aar uden Parlament. I Kirkens Anliggender lod Karl sig styre af Laud. Laud indførte, til stor Forargelse for Puritanerne, Billeder i Kirkerne og mange katholske Ceremonier. Tillige oprettede han en egen Domstol, der skulde dømme alle dem, der vovede at gjøre Indsigelse mod disse Ændringer.

Efter Lauds Overtalelser forsøgte Karl ogsaa at grundfæste den biskoppelige Kirke i Skotland, men det blev hans Ulykke. Skotterne protesterede mod den biskoppelige „Baalstjeneste“ og kaldte Karl „Antikristen“. Under Bøn og Faste fornyede de det gamle Forbund (covenant) for at værgе den rene Lære mod Papismen, og en skotsk Hær overskred den engelske Grænse. En saadan Modstand havde Karl ikke ventet, og for at faa Midler til at tvinge den, maatte han igjen sammenkalde Parlamentet (1640). I dette saakaldte „lange“ Parlament var der mange Puritanere, og de indtog en fjendtlig Holdning over for Kongen. De anklagede Wentworth, „den store frafaldne“, for Højforræderi, og Karl maatte finde sig i, at hans Raadgiver blev henrettet. Nogle Aar senere led Laud samme Skæbne. Kongen havde haabet at kunne dæmpe Parlamentets Modstand ved at ofre sine Venner, men han tog fejl. Til sidst maatte han selv forlade sin Hovedstad for at samle en Hær, der kunde kue Parlamentet, og det engelske Folk blev atter delt i to Lejre. Kongen havde paa sin Side Landadelen, det biskoppelige Præsteskab og Katholikerne („Kavalererne“), samt en Del af Folket i Nord- og Vest-England. Parlamentet støttede sig til Hovedstaden, de store Byer, Flaaden og Indbyggerne i de rige og tæt befolkede Egne i Mellem-, Syd- og Øst-England („Rundhovederne“).

Imellem Kongens Modstandere var der ikke fuld Enighed om meget. Presbyterianerne vilde have den presbyterianske Kirke indført i England, men de havde ikke noget imod Kongedømmet. Andre, de saakaldte Independentter (o: uafhængige), gik langt videre. Deres Maal var at hævde ubegrænset Frihed i

Kirken, og at faa Kongemagten afskaffet, og Republiken indført. Atter andre vare socialistiske og kommunistiske Svømmere, der vilde have indført fuldstændig Frihed og Lighed i alt. Kongens farligste Fjender vare Independentterne, især efter at disse havde faaet Oliver Cromwell til Fører. Denne Mand var Søn af en fattig Adelsmand og oprindelig bestemt til boglig Syssel. Han havde en Tid lang ført et vildt Liv med Spil og Drik, indtil han pludselig blev grebet af Sjæleangst og omvendt. Efter sin Opvækkelse blev han en ivrig Puritaner, og han besluttede da at drage til Amerika for der at kunne leve i uforstyrret Ro efter sin Overbevisning; men de stränge Love mod Udvandring holdt ham tilbage. Han kom i Parlamentet, men vakte der mere Opmærksomhed ved sit uordentlige Udseende end ved Veltalenhed. Da Krigen mellem Kongen og Parlamentet brød ud, samlede han en Friskare af Ryttere, der vare opfyldte af religiøs Sværmeri. De vilde uden Sold kæmpe mod Kongen for at fri England fra „alle Belials Modbydeligheder“. Det var især denne Rytterskare, der var heldig i Kampen mod Karl, og Cromwell vandt som dens Fører et stort Navn.

Krigslykken havde længe skiftet for de to Hære, men i det afgjørende Slag ved Naseby (1645) blev den kongelige Hær helt adspaltet. Kong Karl flygtede til Skotterne, der modtog ham venlig. Men da han ikke vilde gaa over til den presbyterianske Kirke, udleverede det skotske Parlament ham til det engelske mod en stor Sum Penge. Da Kongen var udleveret, udbrød der en Strid mellem Parlamentet og Hæren. Det presbyterianske Parti havde Overmagten i Parlamentet, men den største Del af Hæren var independentisk. Parlamentet udstedte en Befaling til at opløse Hæren, men baade Officererne og Soldaterne vægrede sig ved at lyde den, og Cromwell drog med sine Tropper ind i London og „rensede“ Parlamentet ved at nægte andre end Independentter Adgang til det. Derpaa blev der nedsat en Ret, der dømte „Karl Stuart“ til Døden som Tyran, Morder og Forræder mod Folket. Der blev indrømmet Karl tre Dage, i hvilke han kunde berede sig til Døden og tage Afsked med sin Familie. Da de vare omme, besteg han med stor Fatning Skafottet i

den Forvisning, at „han ombyttede en forkrænkelig Krone med en uforkrænkelig“. Cromwell stod selv i et Vin-due og saa paa Henrettelsen. Da Kongens Hoved faldt, udraabte han: „Nu er Religionen reddet, og Tusenders Frihed grundfæstet!“ (1649). Derpaa blev England erklæret for en Republik.

Efterretningen om Kongens Død vakte en voldsom Bevægelse baade i Skotland og Irland. Skotterne indkaldte Karl I's Søn, den senere Karl II, der var flygtet til Holland; da han kom til Skotland, gik han over til den presbyterianske Kirke. Cromwell dæmpede først Røret i Irland med stor Grusomhed og derpaa vendte han sig mod Skotland. Efter at have formanet sine Krigere til „at bede og holde Krudtet tørt“, begyndte han Slaget ved Dunbar. Cromwell sejrede i dette Slag, der blev holdt paa hans Fødselsdag (3. Septbr.), og derpaa rykkede han frem mod Skotlands Hovedstad (1650). Karl søgte derimod mod Syd og gik over den engelske Grænse for at samle Kongedømmets Venner om sig og indtage London. Men kun faa „Kavalerer“ stødte til hans Fane, og da hans Plan rygtedes, ilede Cromwell imod ham og slog ham aldeles ved Worcester paa Aarsdagen efter Slaget ved Dunbar. Først efter mange Æventyr og Farer lykkedes det Karl at slippe over til Frankrig som en hjælpeløs Flygtning. Hans Sag var tabt, og Skotland blev af General Monk tvunget til Lydighed mod det engelske Parlament.

Kort efter fik England Krig med Holland. Skjønt Hollænderne havde saa store Søhelte som Ruyter og Tromp, kunde de dog ikke maale sig med den engelske Flaade, der førtes af Blake og Monk. De maatte slutte en uheldig Fred, ved hvilken de bøjede sig for den saakaldte Navigationsakt. Ved den blev det forbudt fremmede at bringe andre Varer end deres eget Lands Frembringelser til England; de fremmede Verdensdeles Produkter maatte kun indføres i England paa engelske Skibe. Fra det Øjeblik ophørte Hollænderne at være de eneste „Frugtmænd paa Havet“, og Englands Handel og Skibsfart steg umaadelig. Først i Aaret 1850 er Navigationsakten bleven hævet.

Skjønt Parlamentet kun bestod af Cromwells Venner, kunde han dog ikke komme til rette med det. Da han

saa, at han fuldkommen kunde stole paa Hæren og paa Folket, som han havde vundet ved sin barske Fromhed, dristede han sig til at opløse dette „lange“ Parlament. Han lod Forsamlingsalen omringe med Tropper, og i sin sorte Puritanerdragt holdt han en Tale, fuld af Formaninger og Trusler. Da Parlamentsmedlemmerne vovede at afbryde ham, raabte han: „I er ikke længere et Parlament! Gud vil ikke have mere med eder at gjøre!“ Derpaa skjældte han de enkelte Medlemmer ud for „Fraadsere“, „Drankere“, „Gudsbespottere“ osv. og kaldte Soldaterne ind. Da de havde ryddet Salen, lukkede Cromwell Døren i Laas og stak Nøglen i Lommen, og samme Aften lod han paa Parlamentshuset opslaa en Plakat, hvorpaa der stod: „Et Hus til Leje“. (1653).

Efter denne Voldsgjerning sammenkaldte Cromwell et nyt Parlament, der dannedes af de ivrigste puritanske Sværmere. I Spidsen for det stod Garveren „Prisgud Bareboue“; dets Medlemmer gav sig nye Fornavne som „Kæmpetroensgodekamp“, „Dræbsynden“ osv. Men heller ikke med dette Parlament kunde Cromwell regere, og efter tre Fjerdingaars Forløb maatte Hæren anden Gang komme ham til Hjælp. Efter at dette „korte“ Parlament ogsaa var opløst, lod Cromwell sig udnævne til Lord-Protector, og som saadan fik han den udøvende Magt og Kommandoen til Lands og til Vands. Et Parlament, der skulde sammentræde hvert tredje Aar, fik den lovgivende Magt. Som Lord-Protector regerede Cromwell med stor Kraft. Men hverken Kongedømmets Venner eller Republikanerne kunde i Længden finde sig i en saadan Styrelse, og der blev dannet flere Sammensværgelser imod ham. Derved blev han meget mistroisk, og der fortælles, at han altid bar Panser under Klæderne, og at han aldrig turde sove to Nætter i samme Værelse. Efter at have bedet for sig selv og for Folket, for Venner og Fjender, døde han i Aaret 1658 paa Mærkedagen den 3dje Septbr. Hans Søn, Rikard Cromwell, arvede Faderens Værdighed og Magt. Han var en dannet Jurist, men hverken en Krieger eller en Bønnens Mand som Faderen, og han blev snart tvungen til at give Afkald paa Magten (1659). Efter nogle Uroligheder fik Monk, der stod i Spidsen for den skotske Hær, et frit Parlament sammenkaldt,

og det tilbød Karl Stuart Kronen. Han modtog den og besteg under Navnet Karl II (1660—85) den engelske Trone (the restoration 1660).

I nøje Forhold til Cromwell stod den højhættede John Milton, der optraadte som Talsmand for Trosfrihed og Pressefrihed. Da Cromwell var kommen til Magten, skrev Milton sit berømte Forsvarsskrift for Karl I's Henrettelse. Ved anstrængt Arbejde paa dette mistede han Synet. I Slutningen af Cromwells Styrelsestid begyndte han paa sit navnkundige episke Digt „det tabte Paradis“, der siden blev efterfulgt af et andet Epos, „det gjenvundne Paradis“, som handler om Jesu Fristelse i Ørken.

Under Cromwells Styrelse dannedes et nyt Religionssamfund, „Vennerne“ eller „Kvækerne“ (af to quake, at skjælve). Sektens Stifter var Skomageren Georg Fox. Kvækerne vrage den udvortes Gudstjeneste med Sakramenter og Sang og lægge hele Vægten paa „det indre Lys“ i Hjærterne. De forkastede Ed og Krigsførelse og sige „du“ til alle Mennesker; blandt dem har Tanken om den „evige Fred“ haft flere Talsmænd, som Elihu Burrit i vort Hundrebaar.

3. Ludvig XIV's første Regeringstid.

Den vestfalske Fred havde gjort Frankrig til Europas Stormagt, og Richelieu og Mazarin havde ved deres kraftige Styrelse heldig bekæmpet alle Kongemagtens Fjender. Det var derfor en stor Arv, Ludvig XIV tiltraadte, da han selv overtog Regeringen, og han var bestemt paa, baade at hævde Frankrigs Overmagt udad til og Kongens Enevælde indad til. Kongedømmet var efter hans Opfattelse en guddommelig Indretning, og Fyrsterne Guds Stedfortrædere paa Jorden. Al Magt og Myndighed burde samles i Fyrsternes Haand, og Undersaatterne skulde adlyde disse blindt. Men Ludvig XIV saa ogsaa, at Fyrsterne maatte have store Pligter ved Siden af saa store Rettigheder. „Jeg maa“, sagde han, „tænke mere paa mine Undersaatters Vel end paa mit eget. Den Magt, jeg har over dem, skal kun sætte mig i Stand til med største Iver at arbejde paa deres Lykke.“ Han var utrættelig

til Arbejde; hele sit Liv igjennem ofrede han 8 Timer daglig til Statssager, og der blev ikke truffet en eneste vigtig Afgjørelse uden hans Skjøn. Derved blev der i Frankrig indført en uhyre „Centralisation“, der siden blev saa skæbnesvanger, da mindre kraftige og ringere begavede Fyrster kom i Ludvig XIV's Sted. Modstanden mod Enevælden var ikke stor i Frankrig, men Ludvig XIV taalte heller ikke den ringeste Hindring. For at et Kongebud kunde faa Lovskraft i Frankrig, skulde det efter gammel Skik „indregistreres“ i Pariserparlamentets Bøger. Engang nægtede Parlamentet at indregistrere en saadan kongelig Forordning, men Ludvig XIV var ikke til Sinds til at give efter. I tilsølet Jagtdragt og med Ridepisk i Haanden gik han ind i Forsamlingen og gav Medlemmerne en alvorlig Irettesættelse. Da disse mindede ham om den Ærbødighed, man var Staten skyldig, svarede han: „Jeg er Staten!“ (l'état c'est moi).

Ved sit Arbejde for at skabe en glimrende Tilstand i Frankrig fik han Hjælp af to store Ministre: Colbert og Louvois. Colbert, en Kjøbmandssøn fra Rheims, havde Overstyrelsen over Pengevæsenet, Agerdyrkningen, Fabrikfliden, Handelen og Flaaden. Tidligere havde Statens Udgifter afholdt af Statskassen, uden at der var gjort noget aarligt Overslag, men Colbert indførte den gavnlige Skik, at der hvert Aar forud blev gjort et Overslag over de Indtægter og Udgifter, der kunde forudses („Budget“). Ved denne og andre Foranstaltninger blev der bragt Orden i den franske Stats forvirrede Pengeforhold. Colbert saa sig derved snart i Stand til at nedsætte Grundskatten, der tyngede Bonden stærkt og hindrede Agerbrugets Opkomst. Fabrikfliden havde siden Henrik IV's Dage ikke haft Fremgang; men nu søgte Colbert ved alle Midler at opbæjle den. For at beskytte den i Konkurrencen med Udlændets Væver blev der lagt høj Told paa indførte Varer eller ligefrem udstedt Forbud mod Indførsel („Beskyttelsessystemet“). Handelen søgte Colbert at fremme ved Anlæg af Kanaler (den languedocske) og Landeveje, ved Erhvervelsen af Kolonier (Pondichery, Senegal og Louisiana) samt ved Oprettelsen af Handelskompagnier, der havde Eneret til Handelen paa

Kolonierne. For at beskytte Handelsskibene mod Overlast søgte han at skaffe Frankrig en Flaade, som Richelieu havde begyndt paa, men Mazarin atter opgivet. Der blev anlagt gode Krigshavne ved Toulon og Brest, og ved en ny Lov blev det unge Mandskab, der voxede op paa Kysterne, udskrevet til Tjeneste paa Flaaden. Ved Siden af alt dette havde Colbert endda baade Tid og Sans til at virke for Kunst og Viden-skab. En Mængde fremmede lærde bleve indkaldte til Frankrig og understøttede; blandt dem var „Nordens Arkimedes“, Ole Rømer, den berømte Opdager af Lysets Hastighed, som en Tid lang var Dauphinens Lærer. Den anden store Minister, Louvois, ledede Krigsvæsenet, og hans, saa vel som Colberts, Styrelse blev siden efterlignet i hele Evropa. Louvois indførte en strengere Krigstugt, væbnede hele Hæren med Geværer, medens en Del af den hidtil kun havde haft Spyd, og disse Geværer forsynedes med Bajonetter. Tillige blev der indført Uniformer, hvorved det blev muligt at skjelne de enkelte Regimente fra hinanden. Ogsaa Forraadskamre og Tøjhuse, Kaserner og Soldaterhospitalet, samt Invalidhotellet ere Indretninger, til hvilke Louvois gav den første Ide. Endelig skabte han Ingeniørkorpset, der fik en udmærket Uddannelse under den berømte Vaubans Ledelse. Og til Førere af Hæren havde Frankrig den Gang de to store Generaler, Turenne og Condé.

For en ærgjerrig Fyrste, der som Ludvig XIV havde et fuldt Skatkammer og en vel udrustet Hær, var der den Gang en vid Tumleplads aaben; thi alle hans Naboer vare svage. Spanien, der var Nabo baade mod Nord og Syd, var kun en Skygge afsvunden Herlighed, Tyskland var søndersplittet, og de gjenindsatte Stuarter i England havde nok at gjøre i deres eget Land. Af denne Tilstand benyttede Ludvig XIV sig. Da den spanske Konge Filip IV døde (1665), lod han en Hær rykke ind i Nederlandene. Han mente at have Ret til disse Lande, fordi han var gift med Filip IV's Datter af første Ægteskab, medens den nye spanske Konge, Karl II, var en Søn af Filip's andet Ægteskab. Imidlertid dannede Holland, England og Sverige en „Triple-alliance“, der tvang ham til at opgive sine Erobringer

med Undtagelse af nogle Grænsesteder i Flandern. Disse omdannede Vauban strax til uindtagelige Fæstninger, der kunde beskytte Frankrigs svagt befæstede Nordgrænse. Da det navnlig var Holland, der havde standset Ludvig XIV i Sejrsløbet, besluttede han at hævne sig paa den lille Stat. Han fik ved Bestikkelser Sverige og England paa sin Side og lod saa sin Hær falde ind i Holland. Hollænderne vare ingenlunde vel beredte til Krig. Førerne af det republikanske Parti, Jan og Kornelius de Witt havde lagt hele Vægten paa Flaadens Udrustning og forsømt Hæren. Derfor var Toget til Holland kun „en Spaseretur“ for de franske Soldater. Da disse vare et Par Mil fra Hollands Hovedstad, gjorde Jan de Witt et Fredsforslag; men Ludvig XIV afviste det. Dog troede han ikke, at Hæren endnu var stærk nok til at gaa mod Hovedstaden og tøvde. Denne Tøven forspildte alt. Det republikanske Parti blev styrtet, Brødrene de Witt dræbte, og Vilhelm III af Nassau-Oranien udnævnt til Statholder. Denne udmærkede Hærfører, der nærede et glødende Had til Frankrig, vakte sine Landsmænds Mod og Fædrelandskjærlighed og samlede strax hele Folket om sig. Digerne blev gjenembrudte, og Sluserne aabnede, og Oversvømmelsen standsede Fransk-mændenes Fremtrængen. Da Frosten kom, prøvede den franske Hærfører, Marskalken af Luxembourg, at gaa over Isen mod Amsterdam, men Tøvejr hindrede ham i at udføre denne Plan. Imidlertid dannede Vilhelm et mægtigt Forbund mod Frankrig, bestaaende af Brandenburg, den tyske Kejser, det tyske Rige, Spanien og Danmark; vort Fædreland var dog kun med som en Fjende af Sverige, der var Ludvig XIV's eneste virksomme Forbunds-fælle. Ludvig maatte under disse Forhold trække Tropperne ud af Holland. Condé fik Kommandoen over Nordhæren, Kongen og Vauban erobrede Franche Comté, og Turenne standsede den tyske Rigshær. Da denne udmærkede Hærfører imidlertid kort efter faldt i en Træfning, og da Condé paa Grund af Sygdom maatte træde tilbage, lammedes Fransk-mændenes Foretagender, og Ludvig sluttede Fred. Ved Fredslutningen gik det ud over Spanien, der maatte afstaa Franche Comté til Frankrig; men Holland mistede intet.

Under Krigen havde Ludvig XIV lært det tyske Riges Svaghed at kjende, og han betænkte sig ikke længe paa at drage Fordel af den. Han oprettede en Domstol, de saakaldte „Gjenforeningskamre“, der skulde undersøge, hvad der fra gammel Tid havde hørt til de Provinser, som Spanien og Tyskland ved de sidste Fredslutninger havde afstaaet til Frankrig. Efter denne Domstols Kjendelse besatte han uden videre Byer og hele Landstrækninger paa den venstre Rhinbred. Da Tyskerne vare for svage til at gjøre Modstand, blev han dristigere og dristigere og tog til sidst Luxembourg og Strasbourg, der var bleven ved at være en Fristad midt i det franske Alsace. Da Staden var indtaget, fik Vauban det Hverv at omdanne den til en stærk Fæstning til Værn for Rigets Østgrænse. Kejser Leopold kunde ikke rive Byttet fra den dristige Røver, thi han var den Gang indviklet i en farlig Krig. Understøttet af Ludvig XIV havde Grev Emmerik Tøkkøli rejst Oprørsfanen i Ungarn, og Tyrkerne kom ham til Hjælp. Kejseren maatte flygte til Linz, og den tyrkiske Hær drog skændende og brændende frem mod Wien. Da kom Polens heltemodige Konge, Johan Sobjesky, den indesluttede Hovedstad til Hjælp, og han slog Tyrkerne i et blodigt Slag uden for Portene (1683). Tyrkerne maatte flygte, og Opstanden i Ungarn blev dæmpet, men Kampen varede ved en Stund endnu. Derfor mente Ludvig, at det var en god Tid til en ny Erobringskrig, og Louvois bestyrkede ham heri. Efter Fortællingen skal Kongen en Dag have udskjældt Louvois, fordi han troede at kunne finde Fejl ved et Slot, der var under Opførelse. Da skal Louvois have sagt: „Vi maa give Kongen noget at bestille“, og Frankrig begyndte en ny Krig. Tysklands skønneste Egne om Rhinen og Neckar bleve ødelagte af den haardhjærtede Louvois, for at der kunde være en Ørken mellem Tyskland og Frankrig. Denne Fremfærd væbnede et nyt stort Forbund mod Ludvig XIV, men han havde atter Lykken med sig. Ved sin Snildhed splittede han som sædvanlig Fjendernes Forbund og sluttede Fred med dem enkeltvis. Udsigterne til et rigt Bytte i Spanien ved den svage Karl II's nær forestaaende Død, gjorde

ham eftergivende, og ved Freden beholdt han kun Strasbourg og de andre „gjenforenede“ Stæder.

4. De sidste Stuarter.

Grunden til Ludvig XIV's Krigslykke laa for en Del deri, at han forstod at sætte sig i et godt Forhold til den engelske Konge; thi derved blev det ham muligt at samle hele sin Magt paa Fastlandet. Karl II (1660—85), der ved Restavrationen kom paa Tronen i England, regerede i de første Aar nogenlunde til Folkets Tilfredshed. Hans største Ulykke var hans Letsindighed, der forledte ham til at føre et ødselt Hof. Medens Landet sukkede under en forfærdelig Landfarsot, og medens en Ildebrand lagde de to Tredjedele af London i Aske, levede Karl II et Liv i Herlighed og Glæde uden Hjærte for Folkets Nød. Da Parlamentet ikke var saa rundhaandet med Pengebevillinger til Hofholdningen, som Kongen ønskede, solgte han baade sin Ære og sit Lands Fordel til Ludvig XIV. Fra det Øjeblik af, da han traadte ud af „Triple-Alliancen“, modtog han hemmelig store Aarpenge af den franske Konge; men for at redde Skinnets, understøttede Ludvig XIV tillige aabenlyst Oppositionen mod Karl II i Parlamentet. Da Karl II tog Del i Krigen mod Holland, havde han en kort Tid Folkestemningen med sig, i det Englænderne haabede at blive Arvinger til Hollands Handel. Men da de saa, at deres Konge kun gik Frankrigs Ærinde, tvang de ham til at slutte Fred. Jo længere Karl II regerede, desto tydeligere aabenbarede han Stuarternes gamle Fejl: katholske Sympathier og Lyst til Enevælde. Karls Broder, Jakob, Hertug af York, traadte over til Papismen, og Karl ophævede de strænge Love mod Katholikerne. For at udelukke disse fra alle Embeder vedtog saa Parlamentet (1673) „Prøvelsesloven“ (the test act), i Følge hvilken alle Embedsmænd skulde sværge paa, at de ikke fulgte den katholske Nadverlære. Siden bleve Katholikerne ogsaa udelukkede fra begge Parlamentets Huse ved en Lov, der stod i Kraft lige til 1829. Derved blev Karl II's despotiske Planer til intet. Han havde nemlig haabet ved Katholikernes Hjælp og med fransk Understøttelse at kunne

tiltage sig en lige saa stor Myndighed i England, som Ludvig XIV havde i Frankrig; men det mislykkedes aldeles. Parlamentet tvang (1679) Kongen til at underskrive „Habeas-Corpus-Akten“*), der giver enhver Engländer, som bliver fængslet, Ret til strax at stilles for Domstolen, for at det kan afgjøres, hvorvidt Fængslingen er lovlig eller ej. Denne Akt, som Englænderne med Rette anse for et Værn mod alt Tyranni, kan dog i farefulde Tider midlertidig sættes ud af Kraft, men ikke uden Parlamentets Samtykke. Det er mærkeligt at se, hvorledes Folkefriheden saaledes Skridt for Skridt udviklede sig i England, medens Kongevælden paa Fastlandet steg til den højeste Spidse. Under Kampen mellem Kongen og Parlamentet dannedes de to Partier: Toryerne og Whiggerne, der endnu bestaa ved Siden af hinanden. Disse to Partiers Formaal have skiftet noget i Tiderne, men oprindelig vare Toryerne de kongelig sindede, der krævede Lydighed mod „Kongen af Guds Naade“, medens Whiggerne hævdede, at Statsforfatningen var en gjensidig Overenskomst mellem Konge og Folk, og naar Kongen krænkede denne, var Folket, efter deres Mening, berettiget til at gjøre virksom Modstand. Under Karl II arbejdede Whiggerne især paa at faa Kongens katholske Broder, Jakob, udelukket fra Tronen. I deres Iver for at værgе Protestantismen gjorde de sig imidlertid skyldige i flere Grusomheder mod Katholikerne. Da de ogsaa tillod sig Krænkelser over for Kongen, saa Folket, at de misbrugte Parlamentets Myndighed, og derved forandredes Folkestemningen til Fordel for Toryerne. I Karl II's sidste Regeringsaar styrede Toryerne Riget, og da Parlamentet viste sig aldeles umedgjørligt, blev det opløst og ikke mere sammenkaldt under Karl II. Karl II døde 1685 efter at have modtaget Nadveren af en papistisk Præsts Haand.

Efter hans Død besteg Jakob II (1685—88) Tronen. Da en uægte Søn af Karl II, Hertugen af Monmouth, havde gjort et mislykket Forsøg paa at rejse en Opstand, gik Jakob II frem med stor Grusomhed. Da Opstanden var dæmpet, begyndte han at arbejde

*) Navnet kommer af Begyndelsesordene: „Habeas Corpus“ : du skal have Legemet, det vil sige: sikre dig Personen.

paa igjen at skaffe Papismen Herredømmet i England. Imod Testaktens Bestemmelser optog han Katholiker og Jesuiter i høje Embeder og i Hæren, og han tænkte paa ved Parlamentets Hjælp ligefrem at faa Testakten afskaffet. Til Trods for Kongens Bestikkelser holdt Parlamentet dog fast ved Testakten, men Jakob II erklærede da, at Kongen havde Ret til at gjøre Undtagelser fra Loven. Derved gjorde han aabenbart Brud paa Forfatningen, men Folket taalte det dog i det Haab, at den aldrende Konge snart skulde dø, og Tronfølgen derved gaa over til hans to Døtre, Maria og Anna, der begge vare Protestanter. Men da Jakob sin Alderdom fik en Søn, brast Folkets Taalmodighed. De misfornøjede Englændere indkaldte Marias Mand, Vilhelm III, Statholderen i Holland. Han landede med en Hær i England og udstedte strax et Opraab, i hvilket han forkyndte, at han kom som Papismens Fjende og Frihedens Ven. Da han rykkede frem mod London, forlod Jakob II England og flygtede til Frankrig, hvor Ludvig XIV lønnede hans og Stuarternes Ven-skab med en Aarpenge (Decbr. 1688).

Parlamentet erklærede derpaa Tronen for ledig og overdrog Kongemagten til Vilhelm og Maria (the revolution 1689). For at sikre Folkefriheden, blev der vedtagen en Slags Haandfæstning (declaration of rights), hvorved Kongen blev bunden til Landets Love, og Skattebevillingsretten tilsikret Parlamentet. Begrænset Trosfrihed blev indrømmet de forskellige protestantiske Religionspartier, men ikke Katholikerne. Der blev indført Pressefrihed, og denne, i Forbindelse med Rettergangens Offentlighed og de edsvornes („Juryens“) Ret til paa Samvittighed at afgjøre den anklagedes Skyldighed eller Uskyldighed, blev et mægtigt Værn for den borgerlige Frihed. Efterhaanden uddannede Forholdene sig saaledes, at det blev umuligt for en Regering at holde sig ved Magten, naar den ikke havde Flertallet i Underhuset med sig (det parlamentariske System). Ludvig XIV understøttede Jakob II til at gjøre Landgang paa Irland, hvis katholske Indbyggere vare misfornøjede med den ny, strængt protestantiske Konge; men efter Nederlaget ved Boyne-flo den maatte Jakob II flygte tilbage til Frankrig. Siden

deltog Vilhelm som Hersker over de to Sømagter i flere Forbund mod Ludvig XIV. Han var for øvrigt ikke meget afholdt af Englænderne. De sagde, at han „kun var Statholder for England, men Konge for Holland.“ Da han var død barnløs, besteg hans Svigerinde, „den gode Dronning“ Anna (1702—14), den engelske Trone, men Holland fik atter sin republikanske Forfatning. Under Dronning Anna blev det skotske Parlament forenet med det engelske (1707), og derved blev de to Riger mere sammensmeltede. Da ogsaa hun døde barnløs, blev Kurfyrst Georg af Hannover, en Ætling af Bøhmerkongen Frederik og hans engelske Gemalinde, Konge i England under Navnet Georg I (1714—27). Der var over et halvt hundrede Personer, der havde nærmere Ret til Tronen end Georg I; men han var Protestant og en ivrig Fjende af Frankrig, og det bestemte Parlamentets Valg.

5. Den spanske Arvefølgekrig.

I Slutningen af det 17de Hundrebaar, da Colbert og Louvois vare døde, begyndte Frankrigs Magt at dale. Middelmaadige Statsmænd afløste de to store Ministre, og i Steden for de udmærkede Generaler traadte uduelige Hofmænd, der vandt deres Marskalkstave ved at smigre for Mdme de Maintenon. Denne Kvinde var først Opdragerinde for de kongelige Børn, men siden blev hun Ludvigs Gemalinde, og som saadan havde hun megen Indflydelse. Efter hendes Raad begyndte Ludvig XIV at forfølge Hugenotterne, der vare ham forhadte, fordi de i hans Øjne vare Kættere og tillige Modstandere af den kongelige Enevælde. Ludvig XIV laa den Gang i Strid med Pavestolen, da han hverken vilde indrømme Paven ubetinget Ufejlbarhed eller Magt i verdslige Ting. Ved en voldsom Forfølgelse af Protestanterne fik han nu Lejlighed til at vise sin Nidkjerhed for den katholske Kirke trods Uenigheden med dens Overhoved. Han lod først Soldater lægge i Kvarter hos Protestanterne („Dragonnader“), og da denne „Støvlemission“ i nogle Aar havde fyldt Galejerne med Hugenotter, tilbagekaldte han det nantiske Edikt (1685). Det var især Mdm. de Main-

tenon og hans Skriftefader Jesuiten La Chaise, der opfordrede ham til dette Skridt, som berøvede Calvinisterne fri Religionsøvelse i Frankrig. Flere hundrede tusinde Calvinister flygtede ud af Landet og tog Bolig i Nabolandene, især i Brandenburg. Derved mistede Frankrig en Mængde flittige Indbyggere, og Agerdyrking og Industri fik et stort Knæk. Frankrigs Tilstand var derfor ingenlunde saa glimrende som før, da Ludvig XIV begyndte sin sidste Krig.

I Aaret 1700 døde den sidste Habsburger i Spanien, Karl II, uden at efterlade sig Børn. Han havde efter lang Vægning i et hemmeligt Testamente indsat Ludvig XIV's Sønnesøn, Filip af Anjou, til Arving, men Ludvig XIV betænkte sig dog paa at overtage Arven. Derved vilde han nemlig styrte sig i Krig, først og fremmest med den tyske Kejser Leopold I, der gjorde Fordring paa Spanien til Fordel for sin yngre Søn Ærkehertug Karl*). Paa den anden Side vilde det være altfor farligt for Frankrig, hvis Karl V's Lande igjen samledes under samme Gren af en Kongeslægt, og derfor besluttede Ludvig XIV sig til at modtage Kronen til Filip (V). Han forestillede sin Sønnesøn for det franske Hof som Konge af Spanien, og noget senere udbrod han: „nu er der ingen Pyrenæer mere“. For at hindre Ludvig XIV i at faa en saa betydelig Landeforøgelse dannedes der et Forbund mellem Kejser Leopold, Nederlandene, England, Tyskland, Portugal og Savoyen. Da Vilhelm III af England og Nederlandene døde, var Forbundet imidlertid nær ved at opløses, men tre

*) Filip III af Spanien			
Anna g. m. Ludvig XIII	Filip IV	Maria g. m. Ferdinand III af Østrig	
Ludvig XIV g. m.	Maria — Theresia	Karl II — Margrete Theresia g. m. Leopold I	Leopold I
Ludvig Dauphin † 1711		Josef I — Karl VI	
Ludvig † 1712 — Filip af Anjou (V)		Maria Theresia g. m. Frans I	
Ludvig XV.		Josef II.	

Stormænd holdt det sammen, nemlig: den nederlandske Fristats Styrer, „Storpensionæren“ Heynsius; Marlborough, de engelske Whiggers Fører, der baade var en kløgtig Statsmand og en stor General; og Prins Eugen af Savoyen. Denne dristige Hærfører var født Franskmand, men da Ludvig XIV havde vraget ham paa Grund af hans uanselige Udvortes, var han gaaet i østrigsk Tjeneste.

Østrig aabnede denne saakaldte „spanske Arvefølgekrig“ (1701—13) ved et Tog mod Milano, men Kampen førtes i de følgende Aar ikke blot i Italien, men ogsaa i Tyskland, Nederlandene og Spanien. Marlborough og Eugen tilføjede Franskmændene og deres Forbundsfæller, Bayrerne, et stort Nederlag i Bayern. Derpaa gik Marlborough til Nederlandene, hvor han igjen slog Franskmændene aldeles, og Følgen af denne Sejr var, at de spanske Nederlande hyldede Ærkehertug Karl af Østrig. Samtidig (1706) gik Eugen til Italien og slog ved Turin en dobbelt saa stærk fransk Hær, hvorpaa samtlige spanske Besiddelser i Italien bleve besatte af Østrigerne. Og saa i Spanien gik det en Tid lang Franskmændene daarlige. Englænderne indtog den stærke Fæstning Gibraltar, som de siden har beholdt. Landskaberne i det fordums Kongerige Aragonien hyldede, af Had til Kastilien, der var stærk fransk-sindet, Ærkehertug Karl, og en forenet engelsk, hollandsk og portugisisk Hær gik frem mod Madrid. Men saa rejste Kastilianerne sig mod „Kæetterne“, og en fransk Hjelpehær drev Karl tilbage til Barcelona (1707).

I det næste Aar gjorde Marlborough og Eugen i Forening et Angreb paa Frankrigs Nordgrænse. Ludvig XIV sendte 100,000 Mand imod dem, men denne Hær blev slaaet, Grænsefæstningen Lille indtagen efter et helt modigt Forsvar, og Frankrig laa da aabent for de allierede. Tilstanden i Landet blev aldeles fortvivlet, da Vinteren 1708—9 var saa stræng, at baade Vinbjerge og Marker tog stor Skade. Mange Mennesker døde af Sult og Kulde, og man saa Kongens Lakajer tigge i Versailles' Porte. Da var Ludvig XIV villig til at give efter og at opgive sin Sønnesøns Sag; men de allierede forlangte, at han tillige skulde vende Vaaben

mod ham, og det vilde han ikke. „Siden jeg dog skal have Krig“, svarede han, „vil jeg hellere kriges med Fjender end med Venner“. Derpaa udstedte han et Opraab, i hvilket han fremstillede Fjendernes vanærende Fordring, og Folket svarede, at det var villigt til at ofre alt. Til Trods for Fattigdommen og Ulykkerne gjorde baade rige og fattige deres for, at der kunde samles en Hær. Efter kort Tids Forløb saa den kjække Villars sig i Spidsen for en Hær paa 100,000 Mand; men den manglede til Dels baade Klæder og Sko, og der var saa lidt Proviant, at Soldaterne skiftevis maatte faste. Med denne Hær mødte Villars Marlborough og Eugen ved Malplaquet (1709). Franskmændene kæmpede som Løver, men de maatte til sidst vige. Dog var de allieredes Tab mere end dobbelt saa stort som Franskmændenes.

Efter dette Nederlag var Frankrigs Kraft aldeles brudt, men to Begivenheder uden for Landet ændrede snart hele Stillingen. Dronning Anna af England havde ladet sig lede af Whiggerne, og især Marlborough øvede en stor Indflydelse gennem sin Hustru. Efterhaanden blev Folket imidlertid kjed af den kostbare Krig, og da Lady Marlborough faldt i Unaade ved Hove, kom Toryerne til Magten (1710). Deres Fører, den berømte Statsmand og Skribent Bolingbroke, ønskede Fred for at gøre Marlboroughs Tjenester overflødige, og indledede derfor Underhandlinger med Frankrig. Dertil var England ogsaa bleven tilbøjelig, fordi Kejser Josef I var død barnløs, og Kronen derved tilfaldt Karl VI, de allieredes Kongsømmne. Hvis han nu tillige fik Spanien og Kolonierne, vilde han blive en anden Karl V, og det stred baade mod Englands og Hollands Ønske at have en saa mægtig Medbejler paa Havet. Der blev aabnet en Kongres i Utrecht (1713), som vedtog følgende Fredsbetingelser: Spanien og dets Kolonier blev givet til Filip af Anjou, mod at han frasagde sig Arveretten til den franske Krone. Kejseren fik de spanske Nederlande, Sardinien, Milano og Neapel. England fik Gibraltar og Minorca, samt Ny-Skotland, Ny-Foundland og Hudsonsbugt-Landene, der tidligere havde tilhørt Frankrig. Hertugen af Savoyen fik Sicilien og Kongetitlen. Holland fik en saakaldet

„Barriere“ eller fast Grænse imod Frankrig, i det det fik Ret til at lægge Besætninger i Kejserens nederlandske Fæstninger. Desuden blev den Bestemmelse sat igjennem, at Scheldefloden skulde være spærret for Skibsfart, og derved hævede Amsterdams Handel sig betydelig paa Bruxelles' Bekostning. Kejseren troede ved Fortsættelse af Krigen at kunne vinde bedre Betingelser, men Aaret efter underkastede han sig Utrechter-Fredens Bestemmelser i Rastadt og Baden (1714).

Aaret efter døde Ludvig XIV. Foruden de store Nederlag og Ulykker havde han i sine sidste Leveaar tillige haft mange huslige Sorger, i det alle hans Børn og Børnebørn vare døde med Undtagelse af Filip V i Spanien og en Sønnesøns Søn, den senere Ludvig XV. Da Ludvig XIV laa paa Dødslejet forlod selv Mdme de Maintenon ham, og den store Konge døde saaledes ensom og forladt.

6. Literatur og Kunst.

Det 17de Hundrebaar, der indtager Pladsen mellem Reformations- og Revolutions-Hundredaarene, er den franske Literaturs og Kunsts Guldalder. Ludvig XIV drog Digterne og Kunstnerne til sig, for at de kunde kaste Glans over ham og hans Hof. Corneille, der af sine Landsmænd kaldes „den store“, lagde Grunden til den klassiske Tragedie, og „Frankrigs Sofokles“, Racine, gik videre i hans Spor. Samtidig med disse to Tragikere levede den udmærkede Komædiedigter Molière. Han har med Lune og Spot fremstillet Tidens Lyder og Laster og i sine Lystspil skabt et helt Galleri af typiske Karakterer. Den lærde Biskop Bossuet, „Ørnen fra Meaux“, var en af den Tids navnkundigste Prædikanter; han forsvarede den kongelige Enevælde ved Steder af den hellige Skrift, og især derved vandt han Kongens Yndest. Den milde Ærkebisp Fenelon, „Svanen fra Cambray“, var Opdrager for Ludvig XIV's Sønnesønner. Han har i Romanen „Telemaques Æventyr“ givet et Fyrstespejl; men denne Bog tog sig ud som en Satire over Ludvig XIV's Regering, og derfor faldt dens Forfatter i Unaade. En anden udmærket religiøs Skribent var Pascal. Han

var egentlig Matematiker og Fysiker („Pascals Vaser“), men han er ogsaa navnkundig ved sine „Tanker“, et Forsvarsskrift for Kristendommen, og sine „Provinsial-Breve“, der vare rettede mod Jesuiternes fordærlige Sædelære. (Se S. 20).

Det franske Hof samledes især i det skønne Versailles, hvor Arkitekten Mansart havde bygget et prægtigt Slot i den saakaldte „Ludvig XIV's Stil“*). Mansarts ypperste Arbejde er Invalidhotellet i Paris, der er prydet med en herlig Kuppel. En anden samtidig Arkitekt Claude Perrault har opført Slottet Louvres Hovedfacade, der er smykket med en mægtig Søjlehal. Haverne, som omgav Slottet i Versailles, vare anlagte af Le Notre i den „franske Havestil“ med tilklippede Hækker og Alleer, Statuer og Vandspring. Slottets Sale smykkedes under Ledelse af Maleren Lebrun, der mest ved Ludvig XIV's Gunst vandt en fremragende Stilling. Større Betydning i Kunstens Historie har derimod to store Landskabsmalere, den tidligere nævnte Poussin og hans Discipel Claude Lorrain, samt Billedhuggeren Puget.

Det Hof, der førtes i Versailles, øvede en mægtig Virkning paa Frankrig og Udlandet. I Begyndelsen havde Ludvig XIV Møje med at drage den stolte og frihedskjære franske Adel til sig, men Adelsmændene kunde dog ikke i Længden modstaa Hoflivets Tilløkelser. I Versailles' glimrende Sale lærte den franske Adel efterhaanden at bøje sig for den kongelige Enevælde. Det varede ikke længe, inden Ludvig XIV saa sig omgivet af smigrende og krybende Hoffolk, der strede om den Naade at faa Lov til at se til, naar Kongen klædte sig paa eller spiste. Adelsens Lyst til Hoflivet gik imidlertid ud over de stakkels Bønder. Medens Naadigherren svælgede i Nydelser i Kongens Nærhed, langt fra sine Godser, pinte ubarmhjærtige Fogeder Bønderne paa disse for at skaffe Herren saa mange Midler som mulig. Derved blev der dannet en stor Kløft mellem de højeste og de lavere Lag i Sam-

*) Vi har i Danmark flere Bygninger i denne Stil (t. Ex. Amalienborg), der viser dens Udartning ved en smagløs Overlæsselse med Prydelser („Rococo-Stil“).

fundet, og denne blev Aarsag til de senere voldsomme Omvæltninger.

Det var ikke blot den franske Konge, der førte et saadant Liv; men mange af Evropas Fyrster søgte efter bedste Evne at efterabe Hoffet i Versailles. Tidligere havde Latinen været Evropas Fællessprog, nu blev Fransk det, og dette Sprog er siden vedbleven at være Diplomaternes Tungemaal. Ogsaa i mindre Ting saa man hen til Frankrig; saaledes er dette Land siden Ludvig XIV's Tid gaaet i Spidsen med Hensyn til alle Slags Moder. Holberg har i Komedien „Jean de France“ givet et tro Billede af Tidens Sværmeri for alt det franske.

Det attende Hundredaar.

1. Rusland.

I det 17de Hundredaar strakte det russiske Rige sig lige fra Ishavet til det kaspiske Hav, men Russerne vare udelukkede fra Østersøen og Sortehavet; thi Østersøprovinserne hørte til Sverig, og Tatarerne, der havde Landene nord for Sortehavet, stode under tyrkisk Overhøjhed. Indbyggerne i det russiske Rige vare raa og uvidende. Bonden var Adelsmandens livegne Træl, Adelsmanden bøjede sig med slavisk Ærbødighed for Tsaren, og Præsterne manglede al Oplysning. De første Regenter af Huset Romanoff (siden 1613) havde nok at gjøre med at bringe Orden til Veje i de indre Forhold. Derfor blev Rusland længe af det øvrige Evropa betragtet som en blot asiatisk Magt, som man ikke behøvede at tage Hensyn til. Først med Peter den store (1682—1725) træder Landet i Forhold til de andre europæiske Stater.

Peter blev Tsar i en ung Alder, men i Begyndelsen regerede han sammen med sin Broder Ivan under sin ældre Søster Sofies Formynderskab. Da han var bleven 17 Aar gammel, tiltog han sig imidlertid Enemagten; den ærgjerrige Sofie blev sat i et Kloster, og Ivan, der var aandssløv, halvblind og tungmælet, maatte nøjes med at beholde Titel som Tsar uden Tsarens Magt. Peter havde faaet en omhyggelig Opdragelse af Lefort fra

Genève, og denne havde fortalt ham om Vestevropas langt videre fremskredne Kultur. Han fattede da tidlig den Plan at hæve Rusland til lige Trin med Evropas øvrige Stater og at skaffe sit Rige Udvidelse paa Naboernes Bekostning. For med egne Øjne at se Forholdene i de andre europæiske Stater gjorde han i Aaret 1697 en stor Rejse. Da han vilde være ukjendt, hed det sig, at han og hans Rejseselskab vare en Sendefærd, der lededes af Lefort. Over Brandenburg gik Rejsen til Holland. Der tog Peter Ophold i Byen Zaandam, som var bekjendt for sine Skibsværfter. I en Træhytte opslog den mægtige Tsar sin Bolig, og han arbejdede som simpel Tømmermand, kjendt under Navnet „Mester Peter“. Siden drog han til England, hvor Vilhelm III til hans store Glæde lod den engelske Flaade udføre en Søtræfning. Fra England rejste han over Dresden til Wien, da en Opstand kaldte ham hjem. Livvagten (Strelitserne), der var misfornøjet med hans Reformlyster, havde begyndt et Oprør, maaske efter Tilskyndelse af Prinsesse Sofie; men det var allerede dæmpet, inden Peter kom hjem. Der blev taget en grusom Hævn over Oprørerne; mange tusende bleve henrettede, og Peter halshuggede med egen Haand over hundrede.

Derpaa begyndte han at sætte sine Reformplaner i Værk. Strelitsernes Korps blev opløst, men samtidig blev den øvrige Hærs Styrke forøget. De unge russiske Adelsmænd blev ikke, som tidligere, strax Officerer, men de maatte tjene sig op fra simpel Soldat for at lære alt fra Grunden af. En Mængde fremmede Haandværkere og Søfolk bleve indkaldte for at lære Russerne Skibsbyggeri og Krigstjeneste til Søs. Bjærgværksdriften og Industrien blev paa alle Maader ophjulpne, og der blev anlagt Skoler og Højskoler for at uddanne de unge Adelsmænd og Præster. For at Russerne ogsaa i det ydre kunde ligne andre Evropæere, forbød Peter dem at bære langt Skjæg og den fodsides russiske Klædning. Paa hver af Moskvas Porte blev der ophængt Mønsterklædninger, efter hvis Snit alle Russere, der vilde undgaa Paatale, skulde rette sig.

Efter den vestfalske Fred var Sverig den stærkeste Magt i Nordevropa. Det ejede de fleste Østersølande, saa at Østersøen næsten var at regne for en svensk Indsø. Men dets Magt var Gjenstand for Na-

boernes Misundelse. Peter indsaa, at hans Planer ikke kunde lykkes, naar han ikke fik nogle af Østersøprovinserne og derved Adgang til dette Hav; Avgust II, Kurfyrsten af Sachsen, der tillige var Konge i Polen, ønskede Lifland; Frederik IV af Danmark vilde kue den gottorpske Hertug af samme Navn, som i Tillid til sit Slægtskab med det svenske Kongehus, viste Trods mod Danmark. Den Gang sad Karl XII (1697—1718) paa Sverigs Trone. Det hed sig, at den unge Konge kun tænkte paa Maskerader og Bjørnejagter. De nævnte Fyrster troede derfor, at Øjeblikket var gunstigt for deres Ønskers Opfyldelse, og sluttede et Forbund. Frederik IV aabnede den saakaldte „store nordiske Krig“ (1700—21) ved at falde ind i den hertugelige Del af Sønderjylland, og senere drog Avgust II ind i Lifland, og Peter ind i Ingermanland, hvor han belejrede Narva. Karl XII glemte imidlertid alle Forlystelser over den truende Fare og røbede baade Mod og Raadsnarhed. Ved et Angreb paa Sjælland tvang han Danmark til at slutte Freden i Travendal (1700), og derpaa sejlede han til Ingermanland for at undsætte Narva. Tsar Peter havde overladt Anførslen til franske Officerer, men de kunde ikke tiltvinge sig Lydighed af Russerne. Skjønt Karl XII's Hær knap udgjorde en Syvendedel af Fjendens, sejrede han dog i Slaget og gjorde et stort Bytte. Tsar Peter sagde efter Slaget: „vi ville endnu mange Gange blive slagne, men til sidst lære vi nok at sejre“. Men Karl XII foragtede fra den Dag Russerne.

Efter Slaget ved Narva gik Karl XII mod Avgust II. Han slog gjentagne Gange de polske Hære, og Varsjav maatte overgive sig. Paa hans Bud erklærede Polakkerne Avgust II for afsat, og de valgte Adelsmanden Stanislav Leszinsky til deres Konge. Ved et følgende Tog ind i Sachsen tvang Karl XII Avgust II til at opgive Forbundet med Rusland og til at anerkjende Stanislav som Konge i Polen. Medens Karl XII opholdt sig i Polen og Sachsen, besatte Peter en Del af Østersøprovinserne. Da han fandt, at den gamle Hovedstad Moskva var for „asiatisk“ og for langt fjærnet fra Evropa, lagde han i det nys erobrede Ingermanland Grunden til en ny Hovedstad: St. Petersburg. Det var tillige et Vidne om, at han ikke tænkte

paa at slippe denne Erobring. Da Karl XII hørte det, drog han gennem Syd-Rusland mod Moskva. Det var en farlig Marsch gennem øde og uvejsomme Egne; men Karl XII stolede paa, at den svenske General Lewenhaupt vilde komme ham til Hjælp fra Riga med friske Tropper og Levnedsmidler, og Kosakhøvdingen Mazeppa havde lovet at støde til ham med en Hær af Kosakker. Disse Forhaabninger bleve imidlertid aldeles skuffede. Lewenhaupt mistede over Halvdelen af sine Tropper og alle Levnedsmidlerne, og Mazeppa kunde kun bevæge en ringe Del af Kosakkerne til at følge sig. Dertil kom, at Vinteren 1708—9 (Se S. 68) var usædvanlig stræng, og de svenske Soldater led Mangel paa alt. Karl XII kæmpede sig dog frem til Poltava, og der stod det afgjørende Slag (1709). I Poltava var der gjemt et stort Forraad af Levnedsmidler og Krigsfornødenheder; derfor var det Karl XII meget om at gjøre at indtage Staden. Til Uheld for Svenskerne blev deres Konge saaret i Foden og derved uskikket til at anføre Hæren. De svenske Generaler vare uenige, og de manglede Kugler og Krudt, saa det var intet Under, at Slaget fik et for Svenskerne uheldigt Udfald. Den syge Svenskekonge blev som en hjælpeløs Flygtning bragt til Tyrkiet af en lille trofast Skare, men en stor Del af den svenske Hær blev Krigsfanger, og de maatte siden trælle i Sibiriens Bjærgværker. Fra den Dag af kunde Peter med Rette sige: „nu ligger St. Petersburgs Grundvold urokkelig fast“.

Karl XII søgte at ophidse Tyrkerne til Krig mod Russerne, og det lykkedes til sidst. En tyrkisk Hær rykkede, under Anførsel af Storvesiren, ind i Rusland og omringede den russiske Hær. Der var Fare for, at Tsaren og hele hans Hær kunde blive tyrkiske Krigsfanger, men Peters Gemalinde Katarina bestak Storvesiren, saa han lod Peter slippe bort paa taalelige Vilkaar. Karl XII, der havde ventet at se Peter som Fange, blev rasende, men Storvesiren svarede spydig: „ikke alle Fyrster kunne være borte fra deres Lande“. Efterhaanden bleve Tyrkerne imidlertid kjede af Karl XII, men han vilde ikke drage bort med det gode. Til sidst angreb en tyrkisk Hær det Hus i Bender, i hvilket han boede, og fra den Tid

af blev han behandlet som Fange. Endelig besluttede han sig dog til at vende hjem (1714), men da var det for sidste.

Efter Slaget ved Poltava havde Karl XII's Fjender fornyet deres Forbund, og det blev siden tiltraadt af Preussen og England. De Danske havde gjort et Indfald i Skaane, Avgust II havde forjaget Stanislaw, og Russerne havde taget alle de svenske Provinser syd for den finske Bugt. Til Lands havde Svenskerne værget sig kjækt under General Stenbock baade i Skaane og i Tyskland, men til Søs kunde de ikke modstaa Tordenskjold. I fjorten Dage red Karl XII fra Bender til Stralsund, som blev belejret af de Danske og Preusserne. Da han indsaa, at det var umuligt at holde Staden, drog han hjem til Sverig. Siden faldt han ind i Norge, og der fandt han en tidlig Død ved Belejringen af Fæstningen Frederikssten (1718). Efter hans Død sluttede Sverig Fred med Rusland i Nystad (1721). Peter den store fik ved Freden Ingermanland, Estland, Lifland og Viborg i Finland. Frankrigs Udsending søgte at skaffe Sverig, Frankrigs gamle Forbundsfælle, mindre haarde Vilkaar, men Peter svarede: „jeg vil ikke fra mine egne Vinduer kunne se min Nabos Land!“

Efter Krigen gjorde Peter en Rejse til Frankrig for at bringe dette Land paa sin Side, og det lykkedes ham. Da han kom hjem fra denne Rejse, antog han Titel af Kejser, og hele Styrelsen i Rusland blev uddannet efter fransk Mønster. Det blev bestemt i Lovene, at den, som knurrede mod Kejseren, skulde have samme Straf som den, der spottede Gud. Bojarene mistede deres gamle Magt, og Peter ophævede endvidere Patriarkværdigheden og tiltog sig selv den højeste kirkelige Myndighed. Disse Forandringer vakte Misnøje hos mange, og Peters egen Søn Alexius dannede et Parti imod sin Fader. Det var hans Plan efter Faderens Død at bringe alt tilbage til det gamle. Da Advarsler ikke frugtede, lod Peter Alexius kaste i Fængsel, og der døde han. Siden var der ingen, der vovede at gjøre Indsigelser mod Kejserefs Reformer, og han kunde derfor uhindret fortsætte dem lige til sin Død. Han døde i Aaret 1725 af overdreven Nydelse af stærke

Drikke. Hans Gemalinde Katarina I (1725—27) fulgte ham paa Tronen. Under hende og hendes Efterfølger, Peter II, Alexius' Søn, styredes Rusland af Fyrst Menzikoff, som Peter den store havde hævet fra Postejbagerdreng til de højeste Værdigheder. Menzikoff faldt dog til sidst i Unaade, og han endte sit Liv som Fange i Sibirien. Efter Peter II fulgte Ivans Datter Anna paa Tronen. Under hende søgte Adelen at indskrænke Kejsermagten i Rusland, men Forsøget mislykkedes. Flere ansete russiske Adelsmænd maatte til Straf vandre til Sibirien, og Anna lod Riget styre af fremmede. Efter Annas Død kom Peter den stores Datter, Elisabeth (1741—62) paa den russiske Trone. Hun forviste de fremmede, men derved ophørte Favoritregimentet ingelunde; thi Elisabeth lod sig styre af sine russiske Elskere, og hendes Regering var ulykkelig for Ruslands indre Forhold. Udad til er den især mærkelig ved Forholdet til Preussen.

2. Preussen.

Der er tidligere fortalt (II, S. 34), at de tyske Ridders Stormester paa Kirkerensningens Tid antog Lutherdommen og omdannede Marieriddernes forrige Ordensland til et arveligt Hertugdømme Preussen (o: Østpreussen*) under Polens Overhøjhed. Kort efter blev Preussen forenet med Brandenburg, og Kurfyrsterne i dette Land blev da, som Preussens Herrer, Vasaller af Polen. Den mærkeligste af de brandenburgske Fyrster var Frederik Vilhelm, „den store Kurfyrste“ (1640—88), af Huset Hohenzollern, som endnu regerer i Preussen. Han var en tapper Kriger, en kløgtig Statsmand og en dygtig Styrrer i Fredstid. Med en efter Rigets Udstrækning meget stor Hær af hvervede Tropper deltog han i de fleste Krige, der førtes i hans Regeringstid, og ved i rette Øjeblik at skifte Parti havde han Fordel af dem alle. Han udvidede sit Rige med Bagpommern og nogle mindre Landsdele (S. 49), og tillige fik han Østpreussen løst fra Lensforholdet til Polen. De fra Frankrig flygtede

*) Vestpreussen hørte den Gang til Polen.

Hugenotter fik Tilladelse til at bo i hans Lande, og deres Flid bragte Industrien til at blomstre. Hans Søn Frederik III (1688—1713) var „stor i de smaa Ting, og lille i de store“. Ved sit lille Hof i Berlin søgte han paa den latterligste Maade at efterligne Ludvig XIV og Hoffet i Versailles. Da Kurfyrsten af Hannover havde faaet den engelske Kongekrone, og Kurfyrsten af Sachsen den polske, lod Ærgjerrigheden ham ikke hvile, før han af den tyske Kejser havde faaet Tilladelse til at ophøje sit Fyrstendømme til et Kongerige. Han paasatte sig selv Kongekronen i Königsberg (1701) og bar fra den Tid af Navnet Frederik I. Skjønt Preussens Ophøjelse til et Kongerige fra Frederiks Side skyldtes hans Lyst til Glimmer, blev det dog en betydningsfuld Begivenhed, der gav Preussen Lejlighed til i senere Tider at optræde som Østrigs Medbejler. Frederik I søgte at gjøre Berlin til Midtpunkt for Viden-skab og Kunst; der levede den lærde Tænker Leibnitz. I Halle blev der oprettet et nyt Universitet, hvor især den saakaldte „pietistiske“ Retning kom til Orde. Denne har sit Udspring fra den fromme Præst Spener i Berlin, der indskærpede sin Samtid, at „Kristendommen ikke blot er Lære, men Liv“. Speners mest bekendte Discipel, Francke, oprettede i Halle det første Vajsenhus, der fra en ringe Begyndelse er voxet op til atblive en af Kristenhedens største Stiftelser. I Halle levede ogsaa den Gang Thomasius, der kæmpede for Moders-maalets Ret over for Latin, for Frihed og for Oplysning. Pietismen kom under Kristian VI ogsaa til Magten i Danmark, og her som anden Steds udartede den ofte til Fromhedssyge og Skinhellighed.

Frederik I's Søn, Frederik Vilhelm I (1713—40), var et fuldstændigt Modbillede til sin Fader. Han var en sparsommelig Fyrste, der levede aldeles som en Borgermand. De glimrende Hoffester afløstes af tarvelige „Tobakskollegier“, ved hvilke Kongen og hans gode Venner med Piben i Munden forlystede sig med djærv Skjæmt. Frederik Vilhelm I var en from Mand, der yndede Pietisterne og søgte at standse den Vantro, der fra England over Frankrig havde banet sig Vej til Tyskland. For den højere Dannelse havde han ingen Sans; det kongelige Bibliotek blev saaledes i flere Aar slet

ikke forøget. Derimod sørgede han for Almueskolen og indførte Skoletvang, og han sparede heller ikke paa Pengene, da det gjaldt om at faa et efter den Tids Forhold stort Hospital oprettet i Berlin. Hans eneste Lidenskab var Potsdamer-Garden. For at faa „lange Karle“ til den udsendte han Hververe til alle Lande, der snart for gode Haandpenge, snart med Vold „pressede“ høje Soldater. „Den gamle Dessauer“, Fyrst Leopold af Dessau, dresserede Garden og de andre Tropper ved Hjælp af Stokkepyrgl og Spark, og Slots-haverne i Berlin og Potsdam bleve indrettede til Exer-cerpladser. Det hele preussiske Embedsvæsen fik ogsaa allerede af Frederik Vilhelm I det strængt militære Snit, som det siden har beholdt. Frederik Vilhelms Søn, den senere Frederik II, stod ikke i et godt Forhold til sin Fader; thi den unge Prins viste stor Forkjærlighed for det franske Sprog og for den franske, vantro Aandsretning. Frederik Vilhelm behandlede ofte sin Søn med stor Raahed, og til sidst besluttede denne ved Flugt at unddrage sig den faderlige Myndighed. Planen blev imidlertid opdaget, og den unge Prins blev sat i Fængsel og tvungen til at se paa, at en Ven og Medhjælper ved den mislykkede Flugt blev henrettet. Da han igjen var kommen paa fri Fod, henlevede han en Del Aar i Stilhed, sysselsat med Studiet af Oldtidslitteraturen og af de nyeste franske Forfattere. Især var Voltaire hans Yndling; han plejede at sige: „der er én Gud, og én Voltaire“. Efter sin Tronbestigelse (1740—86) udtalte han som sin Grundsætning, „at i hans Stater kunde enhver blive salig paa sin Facon“. Under Frederik II's Regering blev Preussen derfor et Samlingssted for alle dem, der bleve forfulgte for Religionens Skyld, baade for Fritænkere og Jesuiter.

Samme Aar som Frederik II kom paa Tronen, døde Kejser Karl VI af Østrig. Han havde været en svag og godmodig Mand, der i Grunden kun havde haft det ene Maal: at sikre sin Datter, Maria Theresia, Kejserkronen. Med megen Møje og efter store Ofre havde han faaet Fyrsterne i Evropa til at underskrive et Dokument, der sikrede Maria Theresia Arvefølgen; men han havde næppe lukket sine Øjne, før den saakaldte „østrigske Arvefølgekrig“ (1740—48) ud-

brød. Spanien vilde have Østrigs Besiddelser i Italien; Karl af Bayern, der blev understøttet af Frankrig, gjorde Fordring paa de østerrigske Arvelande, og Frederik II paa Schlesien. Frederik, der jo havde arvet en ypperlig Hær og et fuldt Skatkammer, lod strax sine Tropper rykke ind i Schlesien, hvor den protestantiske Befolkning modtog ham med Glæde (den første schlesiske Krig). Noget senere erobrede en Hær af Franskmand, Bayrere og Sachsere Arvelandene til Karl af Bayern, og han blev i Frankfurt kejserkronet som Karl VII. Under disse ulykkelige Forhold viste Maria Theresia stor Klogskab og Mod. I sin Nød vendte hun sig til sine ungarske Undersaatter, og de rejste i kort Tid en Hær, der først fordrev Franskmandene fra Arvelandene og siden hærjede og plyndrede Bayern. For at skille Frederik II, der var den farligste Modstander, fra de øvrige Fjender, sluttede Maria Theresia en Særfred med ham, ved hvilken hun afstod Schlesien. Nogen Tid efter lovede England at hjælpe Maria Theresia til at bringe Tingene i Tyskland tilbage til Stillingen før Krigens Begyndelse. Da Frederik fik dette at vide, sluttede han paa ny Forbund med Frankrig og Bayern om Østrigs Deling og lod sine Tropper rykke ind i Bøhmen (den anden schlesiske Krig). Efter et Par Sejrvindinger, ved hvilke han havde røbet stor Hærførerdygtighed, sluttede han, uden at tage noget Hensyn til sine Forbundsfæller, Freden i Dresden (1745). Ifølge denne beholdt Frederik Schlesien mod at erkjende Maria Theresias Ægtefælle, Frans I, for Kejser. Dermed endtes Krigen i Tyskland, men i Nederlandene blev der endnu kæmpet. Marskalken af Sachsen, en Søn af August II og den skønne Aurora Königsmark, anførte den franske Hær og vandt flere Sejre, efter hvilke de østrigske Nederlande kom i Frankrigs Vold. Ved Freden, som sluttedes i Aachen, maatte Frankrig imidlertid opgive alt det erobrede.

Maria Theresia kunde ikke glemme Tabet af Schlesien, og de otte Fredsaar, der fulgte efter Arvefølgekrigen, nyttede hun til at danne et stort Forbund mod Preussens voxende Magt. Den russiske Kejsersinde Elisabeth var villig til at yde Maria Theresia Hjælp, fordi Frederik II havde udtalt sig med bidende Spot om

hendes Udsvævelser. I Sachsen var den mægtige Minister, Grev Brühl, ved Roret. De sachsiske Fyrster tænkte den Gang mest paa at forøge Dresdens Kunstsamlinger, og hos Brühl havde Samlerlysten taget en naragtig Skikkelse. Han havde Parykker i Dussinvis, franske Sko i Hundredvis og 165 forskellige Klædninger. Da Frederik II lod sin Spot gaa ud over dette, var Brühl ogsaa villig til at lade Sachsen tiltræde Forbundet mod Preussen. Det var vanskeligere for Maria Theresia at vinde Frankrig, der tidligere altid havde søgt at svække Østrigs Magt i Tyskland. Skjønt Maria Theresia selv var en stolt og dydig Kvinde, nedlod hun sig til at skrive et smigrende Brev til Ludvig XV's Elskerinde, Marquisen af Pompadour, i hvilket hun bad sin „kjære Cousine“ om at tale Østrigs Sag. Marquisen af Pompadours Overtalelser og den dygtige østrigske Minister Caunitz's diplomatiske Underhandlinger formaaede endelig Frankrig til at tage Del i det Forbund, der skulde bringe Preusserkongen til igjen at indtage en brandenburgsk Kurfyrstes mere beskedne Stilling. Kun England, hvor William Pitt var Minister, og nogle mindre tyske Lande bleve paa Frederiks Parti.

Ved at bestikke en af Grev Brühls Skrivere fik Frederik Underretning om disse Underhandlinger. Han lod da pludselig en Hær rykke ind i Sachsen (Syvaarskrigen 1756—63) og besætte Landet, og siden tvang han en sachsisk Hær paa 14,000 Mand til Overgivelse (1756). I Begyndelsen af det følgende Aar rykkede han ind i Bøhmen. Østerrigerne veg tilbage og lod den fremtrængende Erobrer komme i Besiddelse af deres rige Magasiner. Først ved Prag kom det til et Slag. Kampen var længe uafgjort, og Frederiks Tropper begyndte allerede at trække sig tilbage. Da tog den kjække, 70aarige Feltmarskalk Schwerin Fanen fra en flygtende Fændrik og med Raabet: „Fremad, Børn!“ stormede han ind mod Fjenderne og fandt Heltedøden. Slaget blev vundet af Preusserne. Siden rykkede den østerrigske General Daun frem, og han tilføjede Frederik et saadant Nederlag, at Preusserne maatte forlade Bøhmen. Imidlertid rykkede en fransk Hær ind i Sachsen under Anførsel af Marskalk Soubise; med den fulgte den saakaldte Rigsarmé, der var dannet

af Tropper fra de tyske Rigsgrever og Prælater. Skjönt Frederik vidste, at den fremrykkende Fjendes Hær var dobbelt saa stor som hans egen, gik han den dog i Møde, og han vandt ved Rossbach, i Nærheden af Leipzig, (1757) en glimrende Sejr. Rigsarmeen flygtede strax, hvorfor den fik Spotnavnet „Reisausarmeen“. Franskmandene holdt ud halvanden Time, men saa tog ogsaa de Flugten og lod alt i Stikken. Preusserne fik der et stort Bytte, ikke blot Skyts, men ogsaa hele Kasser med franske Pomader og vellugtende Vande. Frederik ilede derpaa til Schlesien, hvor Østerrigerne vare trængte ind, og Maanedsdagen efter Slaget ved Rossbach kom det til et Slag ved Landsbyen Leuthen, nordvest for Breslau. Skjönt Østerrigerne vare omtrent tre Gange saa talrige, vandt Preusserne ogsaa der en stor Sejr, og fjorten Dage senere maatte hele den østerrigske Besætning i Breslau overgive sig. Disse afgjørende Slag indbragte Frederik en stor Pengeunderstøttelse fra England, men dog kom han snart igjen i Nød. For at rede sig ud af den lod han slaa slet Mynt, og tillige udpinte han det stakels Sachsen. De rige Kjøbmænd i Leipzig bleve kastede i Fængsel, fordi de ikke strax vilde rykke ud med deres Penge, og selv Kirkens Sølvkar skaanede Preusserne ikke.

Frederik var imidlertid ikke den eneste, der i de Tider tillod sig Voldsomheder. Russerne erobrede Østpreussen, og derfra trængte de skjændende og brændende ind i Brandenburg. Frederik drog imod dem og slog dem; men han havde næppe faaet Bugt med én Fjende, før en ny kom frem. Østerrigerne under General Laudon rykkede imod ham og tilføjede hans udmattede Hær et Nederlag. Rækkerne i den preussiske Hær begyndte da stærkt at tyndes, men Fjenderne fik idelig Forstærkninger fra Rusland og Frankrig. Vel vandt Frederiks Forbundsfæller under Ferdinand af Brunsvig en Sejr over Franskmandene ved Rhinen, men nogen kraftig Hjælp af disse Tropper kunde Frederik ikke vente. Da Laudon havde vundet en ny Sejr, og da Pitt blev afløst af en Minister, der ikke vilde sende Preussen Hjælp, blev Frederiks Stilling aldeles haabløs. Hans Breve og hans Digte fra den Tid vidne om det mørke Tungsind, hvormed han saa Fremtiden i Møde.

Men til Held for ham døde hans værste Fjende, Kejserinde Elisabet, i Begyndelsen af Aaret 1762, og hendes Efterfølger, Hertugen af Gottorp, Peter III, var en stor Beundrer af Frederik. Han lod strax de russiske Tropper forene sig med de preussiske, og Frederik begyndte igjen at fatte Haab. Peter III blev imidlertid efter et halvt Aars Regering myrdet paa sin Gemalinde, Katarina II's (1762—96), Bud, og denne vilde ikke yde Frederik virksom Hjælp. Alle Staterne længtes efter Fred; thi Skattekamrene vare udtømte, og store Landstrækninger laa hen øde og mennesketomme. Efter nogle Maaneders Underhandlinger blev Freden sluttet paa Jagtslottet Hubertsburg i Sachsen (1763). Ved den beholdt Preussen Schlesien, men ellers skete der ingen Forandringer.

Samtidig med Syvaarskrigen gik den saakaldte „Kolonialkrig“ mellem England og Frankrig; der blev kæmpet baade i Evropa og Amerika. I Begyndelsen vare Englænderne uheldige, men da William Pitt var bleven Minister, tog Sagerne en anden Vending. Ved Freden i Paris, der først sluttedes efter Pitts Udtrædelse af Ministeriet, fik England Canada og Florida. Kolonialkrigen tjente til at udvikle Englands Marine og Handel, men Statsgælden steg tillige til en foruroligende Højde.

Den sidste Halvdel af det attende Hundrebaar er den tyske Literaturs Guldalder. Med den tyske Tænker Kant begyndte en ny filosofisk Udvikling, og Tyskland er siden den Tid kommet til at spille en stor Rolle i Filosofiens Historie. Men ogsaa Digtekunsten blomstrede. Klopstock skrev et religiøst Heltedigt, „Messias“, samt religiøse og fædrelandske „Oder“ i antike Versemaal uden Rim. Han nød længe en Aarpenge fra Danmark, og levede i flere Aar i Kjøbenhavn i Bernstorffernes Kreds. Lessing, der endte sine Dage som Bibliothekar i Wolfenbüttel, er ikke blot navnkundig ved sine Dramaer og satiriske Digte, men ogsaa ved sin aandfulde Kritik af Kunsten, Theatret og Literaturen. Den store Kunstkjender Winckelmann, som levede mange Aar i Rom, aabnede sin Samtids Øjne for Skjønheden i Oldtidens Kunst. Weimar var den Gang „Tysklands Athen“. Hertug Karl Avgust holdt der

et lystigt Hof, og han samlede flere af Literaturens Koryfæer i sin Nærhed: Digteren Wieland levede der som Hovmester for Prinserne; han har skrevet filosoferende Romaner og komiske Fortællinger i den franske, fritænkerte Retning. Her der, som var Biskop i Weimar, søgte derimod at vække Sansen for et religiøst og digtersk Syn paa Menneskelivet, og han har samlet og oversat Folkeviser fra alle Lande. Tysklands største Digter Johan Wolfgang Goethe (1749—1832) var i mange Aar Minister i Weimar. Han fremtraadte først med det historiske Sørgespil „Götz von Berlichingen“ og „den unge Werthers Lidelser“, en Kjærlighedsroman i Brevform. Siden udviklede han i sit lange Liv en rig og alsidig Digtervirksomhed („Tasso“, „Ifigenia“, „Egmont“ — „Herman og Dortha“ — „Vilhelm Meister“ — „Faust“ — „Digtning og Sandhed“), og samtidig syslede han med naturvidenskabelige Studier. I det nære Jena levede en Tid lang den store Digter Friederich Schiller († 1805) som Professor i Historie ved Universitetet. Han er især navnkundig ved sine lyriske Digte („Klokke-Sangen“) og Dramaer („Røverne“, „Wallenstein“, „Vilhelm Tell“, „Jomfruen fra Orleans“, „Maria Stuart“), men ogsaa ved historiske og æsthetiske Afhandlinger. I den første Halvdel af det 18de Hundredeaar levede de to store sachsiske Tonedigtere Sebastian Bach og Händel, ved hvilke den protestantiske Kirkemusik fik en ejendommelig og rig Udvikling. I den sidste Halvdel af Hundredeaaret uddannedes ogsaa den verdslige Musik. Gluck og Mozart (1759—1791) skabte en Række Operaer, der have vundet Indgang alle Vegne; det samme gjælder om Haydns Oratorier og Beethovens († 1827) Sonater og Symfonier.

I Slutningen af forrige Hundredeaar var den saakaldte „rationalistiske“ Aandsretning raadende i Tyskland og de tilgrænsende Lande. Rationalisterne (af det latinske Ord „ratio“ = Fornuft) hævdede, at Fornuften eller „den sunde Menneskeforstand“ skulde være øverste Dommer i de religiøse Spørgsmaal, og de fornægtede mere eller mindre af den kristelige Tro. De store Digtere, som Goethe og Schiller, følte sig mere tiltalte af Oldtiden, især af det græske Liv, end af Kristendommen,

og igjennem deres Digtninger aander i det hele en anden Liv anskuelse end den kristelige. Først da Tyskland ved Napoleons Sejrvindinger havde gennemlevet en haard og ydmygende Tid, brød den kristne Tro atter kraftig frem. Indtil den Tid havde de Kristne kun hist og her dannet smaa Kredse paa forskellige Steder i Tyskland. I Herrnhut i Schlesien samlede saaledes Grev Zinzendorf forfulgte „mæhriske Brødre“ (se II, S. 78) og andre Kristne af forskellige Bekjendelser til en saakaldet „Brødremenighed“. Herrnhuterne dannede et stille Samfund, der især har været virksomt for Missionen, og det har holdt sig indtil denne Dag i flere Lande (Kristiansfeld).

3. Polens Undergang.

Polen, der under Johan Sobjesky (se S. 62) havde reddet Kristenheden fra Tyrkerne, gik i det 18de Hundredeaar sin Opløsning i Møde. Det var et Valgrige, og ethvert Tronskifte gav gjerne Anledning til voldsomme Stridigheder. Efter Sobjeskys Død udbrød der en saadan Valgkamp, som endte med, at Kurfyrst August II af Sachsen (se S. 74 figd) blev Konge i Polen. Han maatte dog først træde over til den katolske Kirke, og siden den Tid har Fyrstehuset i Reformationens Moderland været katolsk. August II var en udsvævende og ødsel Fyrste, der ikke havde andet at rose sig af end sin legemlige Styrke.

Polen var vel tilsyneladende et Kongerige, men i Virkeligheden var det en Adelsrepublik, i hvilken Kongen slet ingen Magt havde. De heltemodige Kampe, som den polske Adel siden Midalderen havde ført med Mongoler, Russer og Tyrker, havde vedligeholdt Krigslyst blandt Adelsmændene og tillige skaffet disse Overvægten i Landet. Bønderne vare livegne, og Borgerstanden havde ikke statsborgerlige Rettigheder; Handel og Industri var i Hænderne paa vindesygge Jøder. Den polske Rigsdag er bleven til et Ordsprog paa Grund af den Forvirring, der herskede paa den. Det „frie Veto“ (liberum veto) gav hver enkelt Adelsmand Ret til at standse en Forhandling, der var ham imod. Og dersom nogle Adelsmænd vare misfornøjede med Rigsdagens Bestem-

melser, havde de Ret til at indgaa Forbund (Konfederationer) og med Vaaben i Haand værgе deres Mening. Saaledes var Lovløshed bleven lovlіg i Polen. Rigets ulykkelige Tilstand blev endvidere fremmet ved en religiøs Spaltning; Flertallet af Folket var nemlig papistisk, men en Del luthersk og græsk-katholsk („Dissidenterne“). Endelig var de polske Landes Beliggenhed uheldig; thi de manglede naturlige Grænser, og enkelte af Landsdelene skilte Nabofyrsterne Lande ad.

Polens Opløsningstilstand var Nabofyrsterne til Pas. Frederik II tænkte paa at faa Polen udstykket, saa at han kunde faa de Lande, der skilte Østpreussen fra hans tyske Stater. Katarina II var en Tid imod hans Planer, da hun haabede at kunne faa hele Polen. Imidlertid sluttede hun og Frederik II en hemmelig Traktat, i hvilken de lovede at forsvare Polens ulykkelige Forfatning med Valgkongedømmet og det frie Veto. Ved et Tronskifte blev Katarinas tidligere Elsker, Stanisław Poniatovsky, valgt til Konge; men den egentlige Hersker i Polen var den russiske Afsending i Varsjav.

Da Papisterne forfulgte Dissidenterne, dannede disse en Konfederation, og Katarina II erklærede, at hun vilde beskytte dem. Hun tvang Rigsdagen til at tage de strænge Love tilbage, som vare udstedte mod Dissidenterne. Den papistiske Adel indgik da en Modkonfederation, og Borgerkrigen var i fuld Gang. Papisterne kæmpede under det romerske Kors mod Dissidenterne under det græske Kors, Bønderne faldt over deres Herrer, og alle Vegne skete der Blodsudgydelse. Da kom Naboeerne til. Rusland, Østrig og Preussen sendte Hære ind i Landet. Da Russerne forfulgte nogle Papister ind i Tyrkiet, erklærede Porten Rusland Krig. Midt under denne Tyrkekrig tilrev Katarina II, Maria Theresia og Frederik II sig nogle Stykker af Polen for, som det hykkelsk hed, „at standse Blodsudgydelsen i Polen og gjenoprette Freden der“. Ved denne „første Deling“ (1772) fik Rusland den østlige Del af Litaven mellem Floderne Düna og Dnjæpr; Østrig fik Galitsien med Vielitskas rige Bjergværker, og Preussen det polske Preussen (Vestpreussen) med Undtagelse af Danzig og Thorn samt Netzedistriktet. To Aar senere sluttede Rusland Fred med Tyrkiet, og det fik ved den

Løjlighed fri Skibsfart paa det sorte Hav og gennem Dardanellerne; tillige blev Moldav og Vallakiet, samt Tataranen paa Krim satte under Ruslands Beskyttelse.

Dermed var den ærgjerrige Katarina II dog ingenlunde tilfreds. Tataranen paa Krim blev tvungen til at nedlægge sin Værdighed, og Katarinas Yndling Potemkin (Potjamkin) erobrede Halvøen og dens nærmeste Omgivelser. Der blev indkaldt tyske Nybyggere, som skulde bebygge de øde Stepper, og snart rejste Stæderne Kerson og Odessa sig. Derved blev Porten foruroliget, og en ny Tyrkekrig udbrød. Potemkin og Suvaroff drog ind i Tyrkiet i Spidsen for de russiske Hære og indtog efter en haard Modstand Fæstningen Ismail. Med dem fulgte en østrigsk Hær, som Kejser Josef II havde sendt i Haab om at faa Del i Erobringerne. Snart laa Vejen til Konstantinopel aaben for de forenede Hære, og det hed sig, at Katarina II vilde sætte en russisk Prins paa Tronen i Tyrkiet. Men da rejste det øvrige Evropa sig. England og Preussen indtog en truende Holdning, Sverig under Gustav III angreb Russerne til Lands og til Vands, og selv det undertrykte Polen dristede sig til at indføre Arvekongedømmet og at ophæve det frie Veto, samt at give en ny Forfatning (1791). Under disse Forhold fandt Katarina II, at det var raadeligst at slutte Fred med Tyrkerne (1792); ved den blev Dnjestr Grænseflod mellem de to Lande.

Polen havde ændret Forfatningen med den preussiske Konge, Frederik Vilhelm II's, Samtykke. Den nye polske Forfatning var en meget maadeholden Ændring i frisindet Retning af den gamle, rent aristokratiske; men den blev af Fyrsterne betragtet som en Efterligning af den franske Revolutions Idealer. Da Frederik Vilhelm II just den Gang havde sluttet et Forbund med Østrig mod den franske Revolution, fandt han det ikke raadeligt at begunstige, hvad man kaldte „Revolutionen i Varsjav“. Polen var derfor atter overladt til sig selv, da en stærk russisk Hær rykkede ind i Landet. Kosciusko, der havde været med i Nordamerikas Frihedskrig, samlede Polakkerne om sig og kæmpede med stor Tapperhed, men til ingen Nytte. Den troløse Preusserkonge brød sit Ord og aftalte med Katarina II

Polens anden Deling (1793). „For at kvæle Frihedssvindelen, der fra Frankrig udbredte sig i Polen“, saa Preussen og Rusland sig, som de sagde, „nødte til“ atter at rane polske Provinser. Rusland besatte en Del af Litaven, og Preussen tog Danzig og Thorn samt en Del af Storpolen. Derved svandt det polske Rige ind til at blive en Tredjedel af, hvad det før havde været.

Polakkerne vilde dog ikke godvillig falde til Føje. Der dannedes en Sammensværgelse over hele Landet, og Kosciusko fik atter en Hær samlet. Han og en Slægtning af Kongen, Josef Poniatovsky, kæmpede heldig mod Preusserne, men da den grusomme Suvaroff rykkede ind med en mandstærk russisk Hær, var alt Haab ude for Polakkerne. I et afgjørende Slag blev den kjække Kosciusko saaret og fangen. Varsjavs Forstad Praga blev stormet af Russerne, og mange tusende værgeløse bleve dræbte eller pinte til Døde af den raa og umenneskelige Suvaroff. Kort derpaa overgav Hovedstaden sig, og Suvaroff holdt sit Indtog i den. Den usle Stanislaw Poniatovsky fik Ordre til at nedlægge Kronen, og siden henlevede han sine Dage i Rusland med en russisk Aarpenge. Derpaa delte Rusland, Østrig og Preussen de sidste Levninger af det polske Rige (1795). Ved denne tredje Deling fik Preussen Landet vest for Weichsel med Hovedstaden Varsjav, Østrig fik Krakov, men Rusland tog hele Resten som Løvens Del. Kosciusko fik siden sin Frihed, og han tilbragte sine sidste Dage i Schweiz. Hans Lig blev bragt til Krakov, og hans Kiste staar i Domkirken der ved Siden af Johan Sobjeskys og Josef Poniatovskys. Nogle Aar efter hans Død opkastede polske Fædrelandsvenner til Minde om ham en mægtig Jordvold, det saakaldte „Kosciusko-Bjærg“, fra hvilket der er en vid Udsigt til Weichselflodens Bredder.

4. England og Nordamerika.

Georg I (1714—27) forstod ikke Engelsk, da han besteg den engelske Trone, og han blev hele sit Liv ved at være Tysker i Sind og Tænkemaade. Statsstyrelsen overlod han til Whiggernes Fører, Robert Wal-

pole, „Samvittighedskræmmeren“, der ved storartede Bestikkelser sikrede sig i Flertallet i Parlamentet. Den Gang var England sunket saa dybt, at Walpole kunde rose sig af „at kjende Taxten paa enhver Englænder“. For at hjælpe Englands Handel frem og for at faa Statsgjælden mindsket, var han Fredsven til det yderste, saa man kan sige, at den engelske „Kræmmerpolitik“ begynder med ham. Efter Georg I fulgte Georg II (1727—60), og ogsaa under ham var Walpole Minister, indtil den østrigske Arvefølgekrig udbrød. Men da Walpole gjorde Mine til, for den kjære Freds Skyld, at ville lade Østrig, Englands gamle Forbundsfaelle, bukke under uden at yde Hjælp, blev Folkets Stemning imod ham saa stærk, at han blev fjærnet af Kabinettet. Det følgende Ministerium sendte Østrig Subsidier, men Georg II tog i denne Krig mere Hensyn til Hannovers end til Englands Fordel. Kort efter at England havde blandet sig i Krigen paa Fastlandet, landede en Prins af Huset Stuart, Karl Edvard, med fransk Understøttelse i Skotland. Han samlede Højskotterne om sig og gjorde et Indfald i England, men han blev slaaret ved Cul-loder af Georg II's Søn, Hertugen af Cumberland. Karl Edvard slap ud af Kampen, og skjønt der blev sat en høj Pris paa hans Hoved, kom han dog lykkelig til Frankrig. De højskotske Klaner maatte bøde for deres Hengivenhed for Stuarterne med Opgivelsen af flere nationale Ejendommeligheder, som de havde bevaret fra Midalderen.

Efter flere Ministerskifter blev den store Statsmand William Pitt, senere Lord Chatham, Leder af Regeringen (1757). Under Walpoles Ministerium havde han hørt til Oppositionen i Parlamentet. Siden havde han været Skatmester for Hæren, og som saadan havde han vist stor Dygtighed og en den Gang sjælden Redelighed. Da han første Gang blev forestillet for Georg II, sagde han: „Sire! skjænk mig Deres Fortrolighed; jeg skal vise mig den værdig“. „Vis Dem først værdig til den, saa skal De faa den“, svarede Kongen, og det gjorde Pitt. Han udfoldede sine glimrende Evner ved Englands Deltagelse i Syvaarskrigen til stor Skade for Frankrig (se S. 81 flgd), og Parlamentet gik med Glæde ind paa alle Bevillinger til denne Minister, der baade havde

Statsmandskløgt og Lykke. Da Georg II var død, og Georg III (1760—1820) kom paa Tronen, traadte Pitt ud af Ministeriet, fordi den nye Konge havde Forkjærlighed for Toryerne. Hans Eftermand, Lord Bute, sluttede Freden i Paris (se S. 83).

Paa den Tid udvidede Englænderne ogsaa deres Magt i en anden Verdensdel. Det engelsk-østindiske Handelskompagni, der var dannet i det 17de Hundredeaar, havde strax erobret et Par faste Punkter paa Forindiens Kyst, men i det 18de Hundredeaar udstrakte Kompagniet sin Magt videre. Tidligere havde Timurs (se II, S. 64) Efterkommere „Stormogulerne“ (Stormogolerne) fra Delhi regeret over Forindien, men da deres Rige blev opløst, søgte baade Fransk-mænd og Englændere at faa Dele af det. Da Englænderne kun kunde holde faa evropæiske Soldater derovre, bleve indfødte Hinduer („Seapoys“) uddannede til Soldater i Kompagniets Tjeneste. Med dem kæmpede Englænderne dels mod de indfødte Fyrster („Nabobber“), dels mod Fransk-mændene. Kort efter Pariserfreden overtog Kompagniet Styrelsen af Bengalen, og Landets Hovedstad, Kalkutta blev Generalguvernørens Sæde. Under talrige Kampe udvidede Kompagniet sit Herredømme videre og videre. I Løbet af det 18de Hundredeaar maatte Fyrsterne i Mysore, Hyder Ali, og hans Søn, Tibbo Saib, afstaa deres Lande, og i Begyndelsen af dette Hundredeaar faldt Maratterne til Føje.

Men medens Englænderne saaledes vandt rige Besiddelser i Asien, maatte de opgive Herredømmet over en Del af deres amerikanske Lande. De første Besiddelser i Amerika havde de vundet under Dronning Elisabeth (se S. 42). Under Jakob I flygtede forfulgte Puritanere over Atlanterhavet, og disse „Pilegrims-fædre“ byggede sig Huse i den Skovegn, hvor siden Boston blev anlagt. Senere drog en irsk Adelsmand, Lord Baltimore, i Spidsen for en Skare Katholiker over til Maryland, og senere igjen købte Kvækeren William Penn det Land, der efter ham fik Navnet Pennsylvania. Saaledes blev Nordamerika et Fristed for alle forfulgte, og de nye Statssamfund bleve Arnesteder for Trosfrihed, Borgerfrihed og Frihandel. Alle Udvandrerne erkjendte Englands Overhøjhed, men de betalte ikke Skatter. Det hed sig i Walpoles Dage, at

han tænkte paa at lægge Skatter paa disse Nybygder, men han fralagde sig den Tanke med de Ord: „jeg har i Forvejen hele Gammel-England til Fjender; hvorfor skulde jeg ogsaa lægge mig ud med Ny-England?“ Efter Deltagelsen i Syvaarskrigen steg den engelske Statsgjæld imidlertid saa meget, at Staten maatte gjøre alt for at forøge sine Indtægter. Derfor vedtog Parlamentet den saakaldte Stempelakt, der paabød Anvendelsen af kostbart stemplet Papir til alle retslige Dokumenter i Ny-England. Nordamerikanerne vægrede sig ved at bøje sig for denne Parlamentsakt, fordi den udgik fra en Forsamling, til hvilken de ikke sendte Ombud. Pitt gav dem Medhold og erklærede, at Parlamentet, der kun repræsenterede Storbritannien, aldeles ikke havde Ret til at raade over Amerikanernes Ejendom. Stempelakten blev derpaa igjen ophævet, men kort efter blev der lagt Skat paa The, Glas og Papir. Da bleve Nordamerikanerne enige om ikke at købe Varer, der vare indførte fra England, og derved fik den engelske Handel et Knæk, der strax blev føleligt. Bostons Indbyggere, der jo vare Efterkommere af de gamle Puritanere, havde arvet disses Kraft, og de gik i Spidsen under Hævdelsen af Nybygdernes Ret over for Moderlandet. Nogle unge Mænd i Boston forklædte sig som Indianere og gik om Bord paa tre Skibe i Havnen, som vare ladede med The, og kastede hele Ladningen over Bord. Efter denne Voldsdaad spærrede England Bostons Havn og drog Tropper sammen der, og paa samme Tid udstedte den engelske Regering flere nye Forordninger, der krænkede Nordamerikanernes Frihed.

Da traadte Ombud fra Nybygderne sammen til en „Kongres“ i Filadelfia (1774). Medlemmerne af denne vare for Størstedelen Jurister, der havde grundigt Kjendskab baade til Historien og den engelske Lovgivning. De udstedte en Række Opraab til Kongen, det engelske Folk og Nordamerikanerne, og i disse Opraab fremsatte de den nye Tids Frihedstanker i et overbevisende Sprog. Samtidig væbnede de det nordamerikanske Folk og dannede en staaende Hær. Til Fører for den valgte de Landmanden Georg Washington fra Virginien, der havde været General i Kolonialkrigen. Han var ikke blot en udmærket Hærfører, men ogsaa en talentfuld Politiker og en grundærlig Mand. Til London sendte

Amerikanerne Benjamin Franklin, en anden af deres Bedstemænd. Han havde oprindelig været i Bogtrykkerlære, men ved ihærdig Flid havde han baade erhvervet sig mange Kundskaber og Formue. Han havde udgivet flere Folkeskrifter, i hvilke han indskærpede Betydningen af Arbejdsomhed og Sparsommelighed. Franklin var i alle Maader vel skikket til at være Nybygdernes Talsmand, men Englænderne vare uforsonlige. William Pitt indfandt sig, bøjet af Alder og Sygdom, i Parlamentshuset for at advare mod Voldsomheder. „Mine Herrer!“ sagde han, „lige saa umuligt, som det er for mig at jage dem ud af Salen med denne Krykke, er det for England at erobre Amerika.“ Han talte for døve Øren. Ministeriet vilde have Krig, og Parlamentet fulgte det. En engelsk General udtalte i Underhuset, at han „med fem Regimenter vilde drage igjennem hele Landet“. Men Englænderne fik andet at føle, da de kom til Amerika.

Da Franklin kom hjem med Efterretningen om Englændernes Forbitrelse, var der stærk Stemning for helt at bryde Forbindelsen med Moderlandet; kun det katolske Maryland og Kvækerstaten Pennsylvaniaen modsatte sig den Plan, men de bleve siden revne med. Den 4de Juli 1776 udstedte Kongressen den berømte Uafhængighedserklæring, og dermed begyndte den nordamerikanske Frihedskrig (1776—83). I Uafhængighedserklæringen udvikledes, at alle Mennesker ere skabte til Lighed, og at Skaberen har givet enhver visse umistelige Rettigheder. For at sikre sig Brugen af disse Rettigheder have Menneskene ordnet sig i Samfund under selvvalgte Øvrigheder. Naar Øvrigheden træder hindrende i Vejen for Folkets Vel, har dette imidlertid Ret til at skifte eller afskaffe sin Øvrighed. Denne Erklæring om „Menneskerettighederne“ vakte strax uhyre Jubel baade i Amerika og Europa, og siden, under den store franske Revolution, kom de samme Tanker frem.

Franskmændene vare det Folk, der viste Nordamerikanerne den største Deltagelse; thi de gjenkjendte deres egne Tanker i Udtalelserne fra Kongressen. For at drage saa megen Fordel af Frankrigs Velvilje som mulig, blev Franklin sendt til Paris. Den kloge og jævne Mand med de graa Haar og den simple Dragt

vakte stor Begejstring, hvor han viste sig blandt de parykbærende og udpyntede Franskmænd. Den unge rige Adelsmand Lafayette udrustede paa egen Haand en Fregat og drog derpaa til Amerika med en udvalgt Skare; til den stødte ogsaa Evropæere anden Steds fra, blandt andre Polakken Kosciuszko (se S. 87—88). Englænderne lejede derimod i Tyskland en stor Mængde Tropper, da de mærkede, at Krigen i Amerika ikke gik saa let, som de havde tænkt. I Begyndelsen vare Amerikanerne ikke heldige, men ved Saratoga (1777) tvang de en engelsk Hær paa 7000 Mand til at strække Vaaben. Efter denne Sejr sluttede den franske Regering et Forbund med Nordamerika og anerkjendte Nybygdernes Uafhængighed. Dette vakte stor Bevægelse i England. Der blev gjort Nybygderne forskellige Tilbud om Sæde og Stemme i Parlamentet og om Hjemkaldelsen af de engelske Tropper, men det var nu for silde. Den gamle William Pitt, der hidtil havde talt for Mildhed, lod sig bære til Parlamentet for at tale imod Englands Sønderlemmelse og for at lægge sine Landsmænd paa Sinde, at Englands Ære nu krævede ikke at vige tilbage, fordi Frankrig anerkjendte Nordamerikas Uafhængighed. Under Debatten i Parlamentet faldt Pitt i Afmagt, og faa Dage efter døde han. Efter hans Død viste Folket ham sin Paa-skjønnelse ved at betale den Gjæld, som hans Uegen-nyttighed havde paadraget ham, og ved at rejse ham et Mindesmærke i Westminsterabbediet.

Forbundet med Frankrig var af den største Betydning for Nordamerikanerne, fordi det ikke blot tilførte dem Soldater, men ogsaa Penge og Skibe. Derfor kunde de nu tage Kampen mod England kraftig op, og snart sluttede Spanien ogsaa Forbund med dem. Derved fik Krigen større Udstrækning, og der blev navnlig kæmpet til Søs, baade i de vestindiske Farvande, paa Atlanterhavet og Middelhavet. Englænderne udsendte talrige Kapere, der gjorde Handelen usikker. Da sluttede Rusland, Danmark, Sverige og flere andre Lande den „væbnede Neutralitet“ (1780). Disse Stater bleve enige om at hævde den Sætning, at „frit (o: neutralt) Skib giver fri Ladning“, saa at de neutralt Magter ogsaa i fjendtlige Havne frit kunde handle med alt, undtagen Krigsfornødenheder. Da Holland tøvede med

at tiltræde Neutralitetsforbundet, skyndte England sig med at erklære det Krig af Frygt for, at dets Handel skulde stige for stærkt, naar det var beskyttet af Neutraliteten, medens England førte Krig. Englands Herredømme paa Havet var i høj Grad truet, men Faren øgede dets Kraft. Kun i Amerika vare Englænderne uheldige. Washington viste der sin Hærførerdygtighed ved at udtænke og iværksætte en dristig Plan. Han lod Fjenden opsnappe nogle Breve, efter hvilke man skulde tro, at han vilde gaa mod New-York, og Englænderne sendte da en Del af deres Tropper til denne Stad. Men Washington gik over den med Drivis opfyldte Delawareflod mod den engelske General, der stod i Yorktown. Efter fire Ugers Lidelser maatte Yorktown kapitulere, og ved den Lejlighed faldt der en stor Mængde Krigsfornødenheder i Amerikanernes Hænder (1781). Derimod lykkedes det den kjække engelske Kommandant Elliot at forsvare Fæstningen Gibraltar, der blev angreben ikke blot fra Landsiden men ogsaa fra Søiden ved de saakaldte „svømmende Batterier“, der vare opfundne af en fransk Ingeniør.

Efter Yorktowns Overgivelse maatte Englænderne opgive Haabet om at kunne tvinge Nybyggerne til Lydighed, og efter Gibaltars Forsvar indledte de Fredsunderhandlinger. Ved Freden i Versailles (1783) maatte de anerkjende Nordamerikas Frihed. Holland var dog det Land, der led mest Skade. Krigen havde tilføjet dets Sømagt og dets Handel en Skade, som det aldrig siden har forvundet.

Efter Fredsslutningen vedtog „de forenede Fristater i Nordamerika“ efter nogle Aars Forfatningskampe at indgaa en fast Forening. I Spidsen for Forbundsstaten blev der sat en Præsident, valgt paa fire Aar, og han fik Overkommandoen baade til Lands og til Vands. Den lovgivende Magt blev tildelt en Kongres med to Kamre: Senatet og Repræsentanternes Kammer; hint fornys delvis hvert andet Aar, dette vælges paa ny hvert andet Aar. Den dømmende Magt blev lagt i Hænderne paa en Højesteret, der blev helt uafhængig af Kongressen, og paa Underretter med Nævnninger. Washington blev den nye Fristats første Præsident, og han blev ved at beklæde denne Værdighed til

1797. Den franske Revolution begyndte paa den Tid at virke ind paa Amerika, men Washington billigede aldeles ikke de franske Revolutionsmænds voldsomme og tyranniske Færd. Derved fik han en Del Fjender blandt de ivrigste Frihedsmænd i Amerika, og de forfulgte ham med mange usande Beskyldninger. For Statens Skyld blev han dog ved at staa for Styret, indtil der var bragt større Ro til Veje i det indre. Da han frabad sig Gjenvalg til Præsidentværdigheden, anbefalede han indbyrdes Enighed og „kun at have det heles Vel for Øje“. Tillige advarede han mod „Partiaanden, der netop i frie Stater kan faa det farligste og uhyggeligste Præg“. Derpaa trak han sig tilbage til et stille og nøjsomt Liv paa sit Landsted Mont-Vernon i Virginien, og der døde han 1799. En Del af sin efterladte Formue testamenterede han til Oprettelsen af en Højskole i Distriktet Columbia, for at de unge Amerikanere der kunde faa en Oplysning, som passede til deres Fædrelands Forhold.

Under Georg II's Regering rejste Præsten Jon Wesley rundt i England og prædikede Bod og Omvendelse. Det Parti, der dannedes om ham, fik Navnet „Metodister“, fordi de forlange, at Omvendelsen hos Mennesket skal gaa for sig efter en vis „Metode“, med Bodskamp og Bodskrampe. Baade i England og Amerika have Metodisterne vundet stor Udbredelse, især ved deres „Prædikemøder“ (camp-meetings) under aaben Himmel.

5. Vejbyrderne for Revolutionen.

I det 17de og i Begyndelsen af det 18de Hundredaar var der i England fremtraadt flere Skribenter („Deisterne“), som angreb den kristelige Religion. Fra England forplantedes Fornægtelsen til Frankrig, og de franske Fritænkere fik den største Indflydelse paa hele Evropa ved at fremstille deres Tanker i en let og smuk Form. Blandt de franske Fritænkere maa især nævnes Voltaire († 1778). Han var en alsidig Forfatter, der forfægtede sine Ideer baade i bunden og ubunden Stil. Ved Siden af store Aandsevner besad han imidlertid en smaalig Forfængelighed, og han holdt sig helst til

de store; „Lakajerne og Pøblen havde han intet at sige“. Da de forskellige kristelige Konfessioner paa den Tid ofte tillod sig en aldeles ukristelig Trostvang over for hinanden, lagde Voltaire, „Fritænkernes Apostel“, et kraftigt Ord ind for Trosfrihed. I nøje Forbindelse med Voltaire stod Udgiverne af en filosofisk Ordbog, de saakaldte „Encyklopædister“, blandt hvilke Matematikeren d'Alembert og Digteren Diderot indtog en fremragende Plads. Den Gang var der i Paris flere aandrige Kvinder, som hver Uge paa bestemte Aftener samlede den franske Hovedstads Skjønaander om sig. Den lette Tone, der herskede i disse „Saloner“, bredte sig vidt, især i Hovedstaden. Det blev almindeligt at tale haanlig om Kristendom og Religion og at sætte Livsnydelse som det højeste Formaal. En anden udmærket fransk Forfatter, Montesquieu, fremstillede i sit Skrift om „Lovenes Aand“ Englands konstitutionelle Forfatning som et Mønster for Samtiden, og i sine „Perser-Breve“ snærkede han mange af Tidens Sæder og Tilstande. Han var ogsaa den første, der paa Fastlandet anlagde Haver i den „engelske Havestil“ med Grønninger. Større Indflydelse end Montesquieu fik dog „Genèves Borger“ Jean Jacques Rousseau († 1778). Han mente, at Dannelsen var Skyld i Tidens Ulykker, og at man „ved at vende tilbage til Naturtilstanden“ vilde naa Lyksaligheden. Det ondes Magt i Verden oversaa han aldeles, og han mente, at alle nok vilde gøre det gode, naar de blot fik Lov til at gøre, hvad de vilde. I sin „Emil“ skildrede han, hvorledes Opdragelsen kunde bringes i Overensstemmelse med Naturens Krav. Et andet af Rousseaus Hovedskrifter var „Contrat social“, der er bleven det yderligst gaaende Demokraties Bibel. Deri hævdede han med stor Styrke Frihed, Lighed og Folkets Suverænetet, og Folkevælde med lovgivende Forsamlinger stod for ham som det Maal, der skulde efterstræbes. Han gik saaledes langt videre end Montesquieu; thi medens denne vilde nøjes med en konstitutionel Forfatning som Englands, fandt Rousseau sine Forbilleder i de smaa republikanske Schweizer-Kantoners Forfatninger. Under den franske Revolution traadte baade Montesquieu og Rousseaus Tanker en Tid frem i

Virkeligheden; thi den franske Forfatning af Aaret 1791 minder væsentlig om Montesquieu, og den af 1793 om Rousseau.

Om Kongen i Frankrig, Ludvig XV (1715—74), er der ikke meget at fortælle. I hans Mindreaarighed styrede Hertug Filip af Orleans og Kardinal Dubois Riget; de vare begge talentfulde men tillige i høj Grad ryggesløse. En Skotte John Law oprettede en Seddelbank, der lovede høje Renter og umaadeligt Udbytte af et Aktieforetagende i Amerika. Lokkede ved de gyldne Løfter spekulerede en Mængde af alle Samfundsklasser i Seddelbankens Aktier; men Banken gik snart fallit, og derved mistede mange alt, hvad de ejede. Frankrig tog, som tidligere fortalt, Del i Syvaarskrigen, men dets Deltagelse i denne Krig viste, at Landet hverken havde dygtige Hærførere eller vel øvede Tropper. Dets Magt paa Havet gik aldeles til Grunde, og Pengenøden trykkede alle. Hoffet førte imidlertid et ødselt Liv, og Ludvig XV trøstede sig med, at „det holdt nok, saa længe han levede; hans Efterfølger maatte se at bjærge sig, som han bedst kunde“. En af Ludvig XV's senere Ministre Choiseul var en dygtig og fædrelandskjærlig Mand, der søgte at raade Bod paa nogle af Frankrigs Ulykker. Han stræbte at bringe Hæren paa Fode igjen, og under hans Styrelse blev Øen Corsica erobret (1768), lige tidnok til, at Napoleon, som fødtes der, kunde blive født Franskmand. Under Choiseul bleve Jesuiterne uddrevne, væsentligst fordi de havde haft Dristighed til at træde op imod Hoffets Usædelighed og især mod Kongens Elskerinde, Marquisen af Pompadour. Efter hendes Død fik Kongen en ny Elskerinde, Grevinde du Barry. Da Choiseul nægtede at bøje sig for dette foragtelige Fruentimmer, plagede hun Kongen saa længe, at han til sidst gav den fortjente Minister Afsked.

Choiseul hørte til en Kreds af Landestyrere, der søgte at læmpe Forholdene efter den nye Tids Krav. Saa godt som i alle Europas Stater træffe vi nemlig ved Slutningen af det 18de Hundredeaar Fyrster (Josef II, Katarina II) eller Ministre (Pombal i Portugal, Struensee) der stræbte at ændre det bestaaende efter de franske Fritænkernes Anvisning. Trosfrihed blev

hævdet som en Menneskerettighed, og Inkquisitionen ophævedes. Jesuiter-Ordenen blev (1773) højtidelig opløst af Paven, men allerede tidligere havde flere Regeringer udvist Jesuiterne af deres Lande; Bønderne, der vare trykkede af Livegenskab og andre Tynger, fik efterhaanden lige Stilling med de andre Borgere; Handel, Industri og Agerdyrkning fik et nyt Opsving ved Understøttelse fra Staten. Flere af Fyrsterne og Ministrene fulgte dog kun de franske Fritænkere for at roses af disse, uden virkelig Forstaaelse af det nye. Det var navnlig Tilfældet med Katarina II. Hun talte meget om Livegenskabets Ophævelse, men frigav ikke de livegne i Rusland. Hun oprettede Skoler efter fransk Mønster, men da der lød Klage over, at de stod tomme, sagde hun: „Lad os ikke klage over det. De ere jo kun oprettede for at vise, at vi følge med det øvrige Evropa. Naar Bønderne først vil have Oplysning, bliver Kejseren næppe paa sin Plads.“ En Gang, da Josef II besøgte hende, fik hun det Indfald at bygge en ny Stad. Josef II saa nok, at en Stad, der kun skyldtes en Fyrstindes forfængelige Lune, ingen Fremtid vilde faa, og derfor sagde han vittig: „I Dag har Søster Katarina lagt den første Sten til en ny Stad, og jeg den sidste“.

Folket var i det hele ikke tilfreds med disse Ændringer. De bleve indførte voldsomt og i Hast; uden Hensyn til de bestaaende Forhold lystrede man Parolen fra Paris. Indførelsen af det nye blev ofte sat i Værk af fremmede (som Struensee), der ikke havde Kjendskab til den folkelige Ejendommelighed. Den Foragt for Religion og Sædelighed, som de franske Fritænkere Disciple sjælden lagde Skjul paa, vakte ogsaa megen Forargelse. Endelig var Folket misfornøjet med selve Fremgangsmaaden, der fulgtes; thi disse reformerende Statsmænds Valgsprog var: „alt for Folket, men intet ved Folket“. Man spurgte slet ikke Folket om dets Mening; det skulde kun glæde sig over Fyrsternes Godhed og lyde dem i Stilhed. Disse Reformere fik derfor ikke lang Varighed nogen Steds. Alt som Folkene vaagnede til Selvbevidsthed, fik de Lyst til selv at være med, og da Nordamerika havde vist, hvorledes de nye Tanker kunde virkeliggjøres, bryder Revolutionen ud i Frankrig.